

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

Є. СІЦІНСЬКИЙ

ОБОРОННІ ЗАМКИ

ЗАХІДНЬОГО ПОДІЛЛЯ

XIV-XVII ст.

(ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛОГІЧНІ НАРИСИ)

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1928

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Аг. Кримський*.

Київський Окрліт № 232. 1928.
Зам. № 1508—100 прим.

ОБОРОННІ ЗАМКИ ЗАХІДНЬОГО ПОДІЛЛЯ XIV-XVII СТ.

(ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛОГІЧНІ НАРИСИ).

Україна за давніх часів була для східної та середньої Європи затулою від різних степових хижаків, що пересувалися з Азії до Європи. Особливо таку роллю відгравала вона в XIV—XVII ст., коли на південно-східних границях України — в чорноморських степах та в Криму залягли татари. В половині XV ст. ці татари остаточно відокремилися були від Золотої Орди й зорганізувалися в Кримське ханство, що приєдналося до Туреччини. Ця Татарська держава, зорганізована на зразок азійських кочових хижацьких держав, за весь час свого існування провадила надзвичайно просту політику: жила коштом сусідніх держав — Московської, Литовської і Польської. Татари ці жили тим, що постійно нападали на прикордонні землі названих держав, себ-то на Україну, грабували її майно та забирали в полон людей. А тому що татари були під зверхністю Туреччини, то, бувало, на Україну разом з ними приходили й турки теж руйнувати українські поселення. Особливо страждало від цих нападів Поділля, що лежало скраю українських земель, і саме ті місцевості, де людність була густіша й заможніша.

Татари нападали на Поділля звичайно трьома шляхами, що були вигідні для кінних наїздів: Кучманським, Чорним і Волоським. Перший шлях проходив по вододілу сточищ Дністра та Бога, приблизно по лінії теперішньої залізниці, що йде від Жмеринки до Одеси. Другий татарський шлях тягся по вододілу між Богом і Дніпром, по Вінниччині та Літинщині. Називався цей шлях Чорним певне через те, що пролягав лісами. Третій татарський шлях — Волоський ішов на правому березі Дністра по Басарабії-Волощині. Йдучи цим шляхом татари переправлялися десь через Дністер, і з'являлися на Поділля; іноді йшли уверх по Дністру і нападали на Покуття, Буковину й Галичину.

Мало не кожного року, а часом і по кілька разів на рік татарські чамбули бували на Поділля і найгірше допікали тим, що забирали в полон людей. Українсько-руські невільники були головною підвалиною економічного життя татарської держави і почасти турецької. Оті невільники були головним чином робочою силою в господарстві татар; вони-ж були і за найважливіший предмет торгівлі та вивозу. Невільничі торги в Криму, Малій Азії, Італії, на островах Середземного моря були переповнені невільниками з України. Особливо „ходовим крамом“ були молоді українки. Багато було таких невільниць із Поділля. Про „бранки-подолянки“ згадують українські народні пісні та думи. Татари, напр., каже пісня —

везли з собою три Подоляночки
 три Подоляночки — всі три сестреньки;
 ой старшу везли в червонім убранні,
 а середню везли в зеленім жупані,
 а найменьшу везли голеньку-нагеньку.
 Ой найстаршій треба чпюк вишити,
 а середній треба віночок увити,
 а найменьшу треба на Дунай пустити,
 нехай павве до ойця, до матки,
 до своєї родиньки ¹⁾.

Невільниці-українки поповнювали хареми багатих турків, а часом попадали навіть у султанські хареми. Були випадки, що українки робилися султанихами, як, напр., XVI ст. славнозвісна Роксолана жінка Сулеймана Пишного (1520—1566 рр.), що верховодила мало не всім султанським двором і навіть самим могутнім володарем Сходу. Була вона родом, за одними відомостями, з горішньо-дністрянського Поділля з міста Рогатина, а за іншими — з міста Чемеровець на Кам'яничині. Новітній історик Туреччини акад. А. Кримський каже, що Турецька держава в XV—XVI ст. складом своєї людности і через силу-силенну бранців була в значній мірі слов'янська, а українські невільники надавали Туреччині трохи навіть характеру українського ²⁾.

Поділля, окрім лютих сусідів татар, мало ще інших, що теж нерідко непокоїли подільські поселення і пустошили їх; це були волохи, що займали задністрянські простори і були теж під зверхністю турецьких султанів.

Від тих ворожих нападів і татарів і волохів Поділля, як і вся Україна, не мало доброго захисту від своєї державної влади. Литовська й Польська держави, до яких належала Україна, не мали достатньої військової сили, щоб не допускати до України азійських хижаків; вони були раді затулятися отими українськими землями. У таких тяжких обставинах прикордонного життя, в постійній боротьбі осілої української людности з степовими хижакими, доводилося людям самим шукати способів захисту від ворожих нападів, від руйнування свого житла й майна, від неволі й смерті.

Для захисту людність Поділля передусім користувалася тими схованками, які залишилися були ще з часів передісторичних, коли первісна людина ховалася від стихій та звірів у печерах, що їх багато є в басейні Дністра, по берегах як самої цієї праслов'янської ріки, так і лівих заток її. Народні перекази й досі вказують на значіння отих печер, як схованок від татарських нападів. Про печери Залучські або Черченські, над річкою Смотричем, за 20 кілоом. від Кам'янця, маємо навіть документальні відомості, що вони були в XVI ст. схованками для околичної людности. Так в акті розмежування маєтків Залуччя і Черча 1543 р. говориться, що „печера повинна бути зівсиди і навічно в загальному користуванню людей як із Залуччя, так і з Черча, і жадна сторона не повинна вважати її за свою виключну власність, але вона повинна бути за місце схованки від поганих та від усякого іншого ворога

¹⁾ Историческія пѣсни малорускаго народа, В. Антоновича и М. Драгоманова, Київ 1874, т. I, ст. 87.

²⁾ А. Кримський, Історія Туреччини, т. I, Київ 1924 р., стор. 1 і 163—166.

підчас нападів на країну; вільно в ній шукати притулку всякому, як чоловікам, так і жінкам до найменшої дитини⁴. Далі в тім акті говориться, що сходи до печер повинні околичні мешканці лагодити обопільно, а хто не виконуватиме того обов'язку, то платить штраф і т. ин. Небіжчик проф. В. Б. Антонович, що оголосив друком оцей акт, знаходив у Залучських печерах сліди перебування тут людини ще за часів палеоліту, а так само і за пізніших часів, коли наскокували татари; він тут знаходив монети XVI—XVII ст.⁴).

Але такі природні захисти для подільської людности були недостатні і крім того небезпечні, бо — як згадують люди — часом вороги видушували димом людей у печерах. Людності треба було мати інші схованки від ворогів. І то тому ще за давніх часів стали на Україні будувати оборонні замки. Особливо багато повстало замків на Західнім Поділлі, де будівельний міцний матеріал — каміння — був під руками на всякому місці. І замки таки були досить добрим захистом від татар, бо татарські чамбули, що нападали на Україну, це не було якесь регулярне військо, що вміло добувати фортеці; це були по теперішньому кажучи бандити, озброєні луками, шаблями, ножами та арканами, і мали успіх у своїм грабінництві головне тому, що швидко могли пересуватися. Добувати замків вони не силкувалися, хіба іноді разом з турецьким військом нападали на якийсь слабенький замок і нищили його, як це було з замком у місті Рові в половині XV ст.

Монументальне будівництво на Україні, особливо на Поділлі, в XIV—XVII ст. мало особливий архітектурний характер відповідно до умов життя в цій прикордонній, неспокійній країні. В порівнянні з попередніми часами велико-князівськими та галицькими, характер архітектури на Україні міняється: замість великих монументальних храмів, якими пишалися українські міста за князівських часів, замість палаців князів та бояр з'являються по різних містах, містечках та селах оборонні замки з баштами, амбразурами, зубчастими стінами на зразок західньо-європейських феодальних замків.

Навіть церковна архітектура Поділля тих часів набирала характеру замкового. Церкви та костьоли, жидівські синагоги будувалися невеликі, з міцними мурами, баштами, амбразурами та стрільницями. Яскравий зразок такого церковного будівництва являє собою мурована церква в с. Сутківцях на Лятичівщині, малюнок якої можна бачити в багатьох виданнях. Ця церква, певне XV ст., має вигляд замку з трьома круглими баштами та з четвертою баштою-дзвіницею; на верху на склепінню були стрільниці, а внизу міститься власне церква під міцним склепінням. Успенська церква в м. Межибожі (так само на Лятичівщині) XVII ст. з дуже грубими мурами має потайну кімнату в бані, хід до якої зроблено в стіні. Іванівська церква в Кам'янці має міцну муровану дзвіницю-башту з амбразурами. Кам'янецький так званий вірменський костюл має теж потайну кімнату в бані і стрільниці в дзвіниці. Муровані синагоги в м. Сатанові на Проскурівщині і в м. Шаргороді на Могилівщині мають вигляд невеличких замків.

⁴) В. Антонович, О скальнихъ пещерахъ на берегу Днѣстра. Труды VI археологическаго съѣзда въ Одессѣ, т. I, Одесса 1886, ст. 91—92.

Замки на Україні були державні й приватні. Державні замки будувалися й утримувалися на державні кошти і називалися в коронних (польських) землях — королівськими, а в литовських — господарськими. Приватні замки будували заможніші землевласники в їх головних поселеннях, де часто жили й самі землевласники. Утримувалися оті замки на кошти власників та людности (в містах). А власне будували й піддержували всі замки місцеві селяни, почасти міщани, своєю працею, потом і кров'ю.

Приватних замків було багато особливо на Західньому Поділлі, де людність була густіша і значить можна було здержувати натиск хижаків.

Державні замки на Україні містилися там, де були південно-східні границі Польщі й Литви. Головні замки були такі: на Київщині — Київський, Канівський і Черкаський; на Волині — Житомирський, Овруцький, Луцький, Кременецький та Володимирський; на Брацлавщині — Брацлавський й Вінницький, на Поділля (в Подільському воеводстві) — Кам'янецький, Лятичівський та Барський. На Поділля були ще державні замки в Смотричу, Скалі, Ольчедаві, Бакоті та в інших місцях, але вони були знищені в XV ст., в часи боротьби Литви й Польщі за Поділля.

Більшість вищеназваних замків тепер не існує; тільки місця їх означені земляними валами, ровами та румовиськами, а часом не можна навіть відшукати місця, де був замок (Бакота).

Хоч державні старовинні замки на Україні здебільшого не лишилися, але збереглися більш-менш докладні офіційні описи замків Київщини та Брацлавщини 1545 та 1552 рр. Ці описи видано, із них можна уявити собі, що то були за замки, який був фортифікаційний тип їх і т. ин. ¹⁾

Загальний тип замку на Україні був такий. Будували замок на високій горі, природньо-непідступній, що її по можливості обмивала вода, або облягали болота. Найчастіше для замка вибирали гору, що виходила рогом або мисом до двох ярів, що сходилися в тім місці. Ріг той, коли він мав зв'язок з якою горою або високорівнею, відрізували ровом і валом (часом кількома) і таким чином утворювалася для замка подовгувата площа. Ту площу по контуру гори обводили валами, де була в цьому потреба, а навкруги ставили стіни — в давнину дерев'яні, а пізніше муровані, особливо там, де було доволі каміння. В кутах площі замку бували башти. Для в'їзду робили браму в башті, а часом було і дві брами.

Ревізор Вінницького замку 1545 р. так описує придатне на замок місце: лука одна простяглася між Богом як шия, з одного й другого боку обля-

¹⁾ Описи українських замків 1545 р. видано: *Źródła dziejowe*, т. VI, Варш. 1877; *Памятники Київ. Археограф. Комісії* т. IV; *Арх. ЮЗР*, ч. VI, т. 1; описи 1552 р. — *Арх. ЮЗР*, ч. IV, т. I, ч. VII, т. 1—2.

Про українські замки та їх організацію й значіння див. „Южно-руссіє господарскіє замки“ М. Грушевського в „*Київ. Унів. Изв.*“ 1890 г. і *Історія України-Руси*, його-ж, т. VII ст. 35—41.

Яке було дерев'яне будівництво старовинних руських замків, див.: М. Красовскій, *Курсь історії русскої архітектури*. Часть I. Деревянное зодчество, Петроградь 1916, гл. III *Грбарь*, *Історія русскаго искусства*, т. I.

Про вінницький замок недавно вийшла праця М. І. Білінського, *Вінниця* 1925 р.

ває її ріка, тільки на 50 сажнів відійшла ріка від ріки. Як-би зробити на Бога став, а на тій шиї викопати два або три рови, наповнені водою з Бога, то вийшов-би замок дуже сильний, якого не можна було-б ані підкопати, ані обстріляти з гармат ні з якого боку. А на збудування міста є дуже придатне рівне місце, не таке, як тепер (у Вінниці), що з замку не видно всього міста, а з міста — замку ¹⁾.

Стародавніх докладних описів приватних замків України, подібних до описів державних замків, не маємо. Але зате деякі замки приватні збереглися, якщо не цілком, то залишилися значні рештки їх. Особливо треба сказати це про Західне Поділля, де замки були муровані.

За тими рештками замків, що залишилися на Поділля до наших часів, часто не можна собі уявити, які саме були замки. Часто тільки по фундаментах мурів та по ровах і валах можна накреслити план замку. Плани замків були різні. Часом вони мали правильну форму довгастого чотирикутника, часом квадрата, часом трикутника, а іноді п'ятикутника. Деколи план замку був неправильної форми. Чим давніший був час заснування замку, тим менш правильний був його план що-до геометричної форми.

Який саме був характер архітектурного мистецтва замків Поділля XIV—XVII ст., тепер важко уявити собі ясно. Ті будинки ставлено в тривожні часи в неспокійних місцевостях, будовано не для окраси панських маєтків, а щоб мати якийсь захист від ворогів, через те, коли будували, звертали головну увагу, щоб будівля була міцна, тривка — могла витримувати напади.

За пізніших часів, коли життя на Україні стало спокійніше, коли не треба було вже боронитися від татар, то пани почали будувати замки на оздобу маєтків, для вигоди свого життя; такі замки будовано в певному архітектурному стилі, з архітектурними прикрасами. Це були замки-палаці, якими хотіли похвалитися багатирі-пани. Згодом стали називати замками всякі панські палаці, що часом нічого спільного з замками не мали. Говоримо ми тут не за такі замки, а тільки про оборонні замки, що мали значіння фортець.

Всі оборонні старовинні замки з кінця XVIII ст. стали непотрібні і поступинно руйнувалися. Решток отих монументальних пам'яток старовинної замкової архітектури стає що далі, то менше, — вони зникають на наших очах.

Описати те, що ще залишилося, або зафіксувати те, що було ще недавно — мета цієї праці. Я хочу подати до друку те, що збирав був у різні часи на західньому радянському Поділля: подати мої фотографічні знімки, обриси планів, записи, то-що.

Тут я подаю археологічні описи-нариси замків у Кам'янці, Межибожі, Сатанові, Зінькові, Жванці, Чернокозинцях, Рихті, Панівцях, Ярмолинцях і Сутківцях, Пиляві, Бару та Озаринцях.

Плани всіх замків накреслено в одному масштабі, щоб наочно можна було бачити розмір замку і порівняти його з іншими.

¹⁾ *Źródła dziejowe* VI, 111; Грушевський, *Іст. Укр.-Руси*, VII, 36.

І. КАМ'ЯНЕЦЬКА ФОРТЕЦЯ.

Кам'янець, колишня столиця Подільського воєводства XIV—XVIII в., а далі столиця Подільської губернії (1793—1924 рр.), був колись дуже міцною, недобутою фортецею і своїм природнім становищем і фортифікаційною будовою.

Ця фортеця складалася з замку і з міських укріплень.

Щоб зрозуміти, через що Кам'янець був колись непідступною фортецею, треба уявити собі природнє становище Кам'янецького замку й міста. Річка Смотрич, що коло неї лежить Кам'янець, тече глибоким річищем, що його боки часто виглядають наче сторчові стіни. Течія річки дуже колінкувата з викрутами, або, як часом кажуть, з меандрами. У тій місцевості, де стоїть Кам'янець, Смотрич своєю течією утворює дивну ключку, мало не кільце: обтікає навкруги високої гори і, не доходячи до свого річища на кілька метрів, повертає і тече далі, щоб увіляти свої води до Дністра. На тому острові стоїть так званий „город“ — старовинна частина Кам'янця. У тім місці, де Смотрич, обійшовши острів, ніби сходиться з своїм річищем, стоїть на розі, що утворюється двома ярами, Кам'янецький замок. З'єднується він з містом вузькою смугою скелі, що на ній вимуруваний так званий Турецький міст подібний до стіни. І замок і місто захищені глибокими ярами; оті яри навкруги міста та біля замку мають стрімкі береги, ніби-то стіни. Смотрицьке річище завширшки тут 150—250 метрів. Ці боки-стіни, колись підправлені де-не-де людською рукою, утворювали природню фортецю, недосяжну за тих давніх часів, коли техніка стріляння не була ще добре розвинена й удосконалена.

Кам'янецький замок збудовано одночасно з заснуванням самого міста Кам'янця, себ-то близько 1362 р., коли великий князь Литовський Ольгерд, прогнавши з Поділля татар, віддав цю країну своїм небогам князям Коріятовичам, чотирьом братам Юрієві, Олександрові, Костянтинові та Федорові. Вони стали боронити ту землю від татар; насамперед вони, — говорить літопис, — знайшли були собі тверджу на річці Смотричу і тут збудували місто Смотрич, а в другому місці, де жили ченці в горі, вони відновили місто Бакоту; а будши на ловах, загнали багато оленів на той острів, де нині стоїть місто Кам'янець; там вони вирубали ліс і з каміння збудували місто Кам'янецьке. Так каже русько-литовський літопис про заснування Кам'янця. Першу згадку в історії про Кам'янецький замок маємо в грамоті Юрія Коріятовича 1374 р., де той князь за згодою свого брата Олександра дає місту Кам'янцю грамоту на ґрунти та різні права і прописує, що ця грамота дається „на замок“ в Кам'янці. Відколи засновано Кам'янець — замок разом з містом стає першорядною фортецею русько-литовської держави, а потім польської, коли в половині XV ст. західне Поділля відійшло до Польщі. Особливого значіння набула Кам'янецька фортеця, коли збільшилися напади татар на Україну, коли Туреччина стала організувати татарські сили, твердою ногою ставши на Босфорі. У довговічній боротьбі українців з мусульманами Кам'янець як фортеця відігравав не аби-яку роль. Тоді Кам'янецьку фортецю називали „тверджею утвореною рукою Божою“, „начальним укріпленням людської культури“, „передовою стіною християнства“, і т. ин.

І справді Кам'янецька фортеця була недобута. Багато разів під кам'янецькими стінами були різні вороги, але не могли добути фортеці. Підступали тут і татари, і волохи, і турки, і козаки — і не здолали її. Тільки двічі вороги добували Кам'янець, але на це були особливі причини: р. 1393 Витовт узяв штурмом Кам'янець тільки завдяки суперечкам серед кам'янецької залоги, а р. 1672 турки здобули Кам'янець через те, що турецьке військо чисельно значно переважало (до 300.000) оборонців замку (не більш як 5.000). А коли Кам'янець був у турецьких руках (1672—1699 рр.), то поляки кілька разів спитувалися силою відібрати Кам'янець, але не могли нічого вдіяти.

Як виглядав Кам'янецький замок за Литовських князів — відомостей немає. Найстарший опис цього замку з кінця XV ст. (1494 р.)¹⁾. Хоч цей документ зложено за сто літ по тому, як останній з Коріятовичів покинув був Кам'янець, і Кам'янецький замок був у руках поляків років 60, але замок де-в-чому мав вигляд старовинної русько-української фортеці з дерев'яними будівлями, з православною церквою, з русько-українськими назвами будинків та різних речей, дарма що документа написано по-латинському („ізибца“, „зрубн“, „рушниця“, „челюсти“ в печі і т. ин.).

Замок під той час з'єднувався з містом вузькою смугою чи хребтом, що посередині знижався, де й був міст. Тут-же при в'їзді з міста до замку була брама (*valva civitatis*), що її охороняла башта, а біля неї приміщення для воротніх сторожів. З північного боку замку була інша брама, що звалася Пільною (*valva campestris*); дорога від неї йшла до міста Скали на Збручі, через те ту браму звали також Скальською. Над скелею з боку міста від Міської брами до Пільної були „ізибца“ або „шрамби“ (*isthbycze sive szramby*), тоб-то мури під захистом трьох башт; на одній з них чатував сторож чи сурмач (*custos sive tubicina*). З західного боку замок мав дві башти. „ізибца“ були побудовані з міцних дубових брусів і за часів небезпеки могли містити в собі речі й матеріяльні цінності міщан і околичних зем'ян. У замках Смотрицькому й Скальському, за тим же описом 1494 р., були подібні будування — „комори“ міщан та шляхти. Огі „ізибца“ й „комори“ являли собою те, що „городні“ Брацлавських і Волинських замків XVI ст. Коло Пільної брами над мурами були приміщення для сторожі — „стражниця“, а також оборонні будівлі. Недалеко від тієї брами було будування, що спускалося до низу в яр; тут була криниця, звизу мурована, а зверху обкладена деревом, але з неї води не брали, бо вода була дуже глибоко.

З північно-західного боку замка захищав рів, бо тут з боку рівнини була найбільша небезпека. Тут якийсь Щенний робив рови, розбиваючи скелею з великим зусиллям; по деяких місцях рів мав глибини в два рости чо-

¹⁾ „Задача новому старості замків Скали, Кам'янця, Смотрича та Лятичева 1494 р.“. Документа цього видав проф. М. Грушевський — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. VII, 1885 р., а також в окремому виданні: М. Грушевський, Розвідки й матеріяли до історії України-Руси, I, Львів 1895. Перед тим цим документом користувався польський історик А. Яблоновський у своїй праці „Podole u schyłku wieku XV“ в часопису: „Atepeum“ 1880 р., т. II III (див. також: Pisma Aleksandra Jablonowskiego, t. IV, Warsz. 1911).

ловіка, але, як каже опис, довелося відмовитися від дальшої роботи, бо скеля була надзвичайно тверда.

В замку, ідучи від Пільної чи Скальської брами, можна було зустріти великий будинок (*stuba magna*), від якого і почав ревізор опис замку. В цім будинку, побудованому з мідних хоч і старих брусів під старим попсованим дахом, була кімната, де стояло кілька столів та ослонів; посередині висів свічник, зроблений з оленячих рогів, а на стінах висіло 32 гаківниці (*pixides alias hakiwnicze*), шомпол, що виглядав ніби спис — щоб прибавати порох у гаківницях, — та дві залізнi лопати, щоб насипати порох до гаківниць та гармат.

Далі коло того будинку стояла грецька (*grecka*), себ-то русько-православна церква, в якій „кожної неділі правлено службу Божу за руським чи грецьким обрядом під загрозою штрафу в одну копу“.

Коло великого будинку був ще дім, де з одного боку була „схованка, чи комора, инакше спіжарня“, а внизу пивниця, а з другого боку склад бойового зняряддя: пороху дві „бервениці“¹⁾ і одна кадка, 6 гаківниць, 15 рушниць, 102 балісти²⁾, з яких 90 поламаних; тут-же були кулі залізнi для малих „піксід“ і кам'яні для гармат, стріл чи „шипів“, кілька посудин і „брехв“ (стріл без наконечників), одна бочка чи бервениця. Нагорі в тому будинку було приміщення для „челяди“. Ще далі стояв будинок — шпихлір (*alias domus sive gaza alias sprychlerz*) з двома відділами, а за ними ще дві хатки для житла.

З лівого боку в замку, починаючи від Пільної брами до Міської, були різні будинки: найперше невеличка хатка з двома кімнатами, далі — велика стара хата, що коло неї була кухня, а недалеко „чорна ізба“, де грілася сторожа; потім нові будинки, що між ними була пекарня та бровар, і нарешті при дорозі до міста стайня.

У замку було 11 гармат: одна велика „тарасниця“, чотири „півтарасниці“, чотири гармати менші та дві „півгугфниці“, ніби мортири.

Загальне становище Кам'янецького замку за описом 1494 р. було сумне. Дахи на будинках були або старі та попсовані, або їх зовсім не було; на зрубках не було стріх. Бойових і споживчих припасів було дуже мало. „Замок, — записав ревізор, — увесь майже спустошений; мало не все будівництво замкове зруйноване; всі кути порожні; так що сором таке писати чи казати про такий визначний замок“. „Знайшлося два бики за два золотих, — каже ревізор, — а запасу ніякого, ані м'яса, ані борошна, ані солоду, ані збіжжя, ані овочів, ані кавалка хліба, ані міри соли, ані пива, ані меду, ані паші коням у замку чи в столі, тільки два стоги сіна на полі“. При тому опису замку на окремому клаптикові паперу якийсь тогочасний каламбуріст, може сам ревізор, що приймав замок від колишнього старости, написав ніби-то цитуючи папу Григорія Великого: „міст польський, жовнір австрійський, черниця баварська, віра угорська, піст німецький, будівля Скали та Кам'янця — все це нічого не варте“.

¹⁾ Бервениця — міра на сипке, пояснюється в тому-ж опису, що то кадка або по-польському чвартка (*byrzywienycza sive bezulka, alias po polsku czwarthka*).

²⁾ Баліста — це лук з підставкою чи сохою, як видно з опису замку в Скалі.

Очевидно, влада не дуже дбала про Кам'янецький замок; більше поклалися на природне його укріплення.

У першій половині XVI в. Кам'янецький замок був значно підправлений, перебудований. Маємо опис замку 1544 року¹⁾. З того опису видно, що тоді вже не було зовнішніх дерев'яних укріплень; скрізь над скелями та по узбіччях були мури та башти. На той час робили значний ремонт замку, перебудовано деякі частини його, під доглядом архітекта Іова Прета чи Претвича. За описом р. 1544, замкових мурованих башт було тоді стільки, як і тепер їх можна бачити з решток замку. Опис башт та інших замкових будовань починається з башти, що стоїть на південно-східному розі замку, першої з боку Руської брами; називали ту башту Папською чи Юлія²⁾; вона, як каже опис, здавна добре збудована, на міцному фундаментові. Коло фундаменту тої башти ламали тоді скелю, щоб зробити це місце ще недосяжнішим. Під тою баштою поставлено „Кахач“, себ-то так званий по-рос. „копюр“, щоб піднімати в замок воду та будівельні матеріали.

Друга башта з південного боку замку звалася „Колпак“; вона також, як каже опис 1544 р., добре збудована на міцному фундаменті. Коло тої башти була над самою скелею давня й дуже попована мала башта, призначувана для сторожі, щоб, коли нападуть вороги, охороняти дорогу, яка йшла тут з Хотіня.

Третя башта звалася „Тенчинська“, теж міцна, і від свого фундаменту, закладеного на скелі, до половини своєї висоти здавна обшита муром.

Четверта башта звалася Ляцька або архієпископський кораб (ковчег).

Коло цих башт — першої, другої, третьої та четвертої — збоку скелі йшла стіна, якої фундамент виведено було на скелі; висотою вона сягала до внутрішніх замкових стін, що були між цими баштами. Ця зовнішня стіна тоді (1544 р.) будувалася; вона повинна була забезпечувати підступ до тих башт і взагалі до замку. Тепер зовнішня стіна є тільки коло перших двох башт.

Далі за четвертою баштою була п'ята, що звалася „Нова“, бо була збудована р. 1542. Ця башта стояла в західньому куті замку й була з'єднана з другою баштою, що ніби підпирала її з боку замку і звалася Денною (Denna wieża). Ті башти з'єднувалися коридором з склепінням. На Денній башті на самій горі збудовано дерев'яну будку-сторожівню з 4-ма віконцями, — це була обсерваційна стійка, бо з цього пункту далеко було видно в бік Басарабії. Коли вороги підступали, ту будку легко було скинути. Також у баштах бійниці були заложені тонкими стінками, які можна було легко знищити, коли-б треба було стріляти.

¹⁾ Опис 1544 р. видав А. Яблоновський: *Regest wszego budowania wokrag i zewnatz zamku Kamienieckiego r. 1544* — „Przegląd Biblijograficzno-Archeologiczny“ — 1882 р., т. III, ст. 11—30. Переклад цього документу на рос. мову див.: Гульдмань, *Памятники старинны въ Подоліи, Каменецъ-Под.* 1901, ст. 214—230.

²⁾ Кам'янець католики вважали за форпост католицизму серед православних українців і за захисну стіну від мусульманства; через це на фортифікації Кам'яця давали пожертви католики Польщі і навіть римські папи. Отож папа Юлій II (1503—1513 рр.) дав на укріплення Кам'яця т. зв. данину Св. Петра (świętopietrze). Те-ж зробив і наступник його папа Лев X в 1513 р. *Zam. Pod.*, II, 7—8.

Далі від наріжної (Нової) башти в напрямку до міста стояло дві башти т. зв. „Мала“ і „Рожанська“. Ці башти, а також Ляцька й Нова виходили до місцевости рівної, де не було ні скель, ні ярів, і через це коло тих башт були викопані широкі два рови, на захист цього боку замку від ворожих нападів.

Коло Рожанської башти була брама т. зв. Пільна з мостом (певне з таким, що піднімався). Брамуну збудовано давно. Тоді-ж, коли складався опис замку (1544 р.), архітект Іов Прет будував нову браму; коло тієї нової брами стояла башта т. зв. „Стара Рожанська“, дуже підупала; на ній не було жадної бійниці. Башту ту мали реставрувати, щоб вона захищала нову браму; у ній мав бути потайний хід до криниці.

З боку міста в замку по лінії замкових стін були, крім Рожанської башти, ще „Лянцкоронська“ або „Друга Ляцька“ і проти неї над скелею башта „Водна“, в кінці замку „Чорна“ башта. При в'їзді до мосту, що з'єднував замок з містом, була також башта. В замкових баштах мало не всі двері, вікна та бійниці були облицьовані тесаним камінням.

При в'їзді з замку до міста були праворуч льохи, де містилися в'язниці: передні призначували для тих злочинців, що їх не мали скарати на горло, а далі від тої в'язниці був хід до другої в'язниці, висіченої глибоко в скелі, з вікном, через яке спускали в ту в'язницю злочинців і шпигів, засуджених до кари на горло; иноді ця кара виконувалася голодом.

В західному боці замку, коло башти Денної були чотири порохові льохи, забезпечені міцними залізними дверима.

Окрім башт, стін та льохів у замку були різні будинки житлові та господарчі. Напр., коло брами міської та башти Лянцкоронської був дім, де жив староста; далі в напрямку до брами Пільної були лазня та стайня.

Зброя в замку р. 1544 була така: 14 гармат, з них 6 більших і 8 менших, гаківниць 43, аркебузів 30, банників 50 і мушкетів двоколісних коротких 20. Пороху було 32 барилки й 1 летберзька бочка, гарматних куль 2 копи (120 штук), олова 6½ штук, смоли не багато сірки 2 бочки, салітри 1 бочка й 1½ барилки.

Такий був стан Кам'янецького замку 1544 р.

У першій чверті XVII в. до північно-західного боку мурованого замку прибудовано т. зв. Новий замок — земляні високі вали з казематами під ними і між тими валами широкі та глибокі рови, обкладені тесаним камінням. Ці будівництва зроблено під доглядом інженера Теофіля Шомберга.

Пізніше з другої половини XVII в. про Кам'янецьку фортецю маємо деякі відомості з тогочасних планів.

Планів з того часу відомо кілька.

Найдокладніший план Кам'янця — це план Купріяна Томашевича, виданий з гравюри, що рита на міді в Кракові наприкінці 1672 р., або трохи пізніше. Про автора того плану маємо відомості, що в 1671 р. він був війтом і суддею в цивільних справах у Кам'янці¹⁾. Коли турки взяли були Кам'я-

¹⁾ *Advocatus et iudex causarum civilium ordinarius.* — Кам'ян. Істор.-Археологічний музей арх. ЛІІІ, № 10: акт про те, що куратори Кам'янецької Троїцької церкви продали Станіславу Грушецькому мурований дім на вул. Зарванській 1671 р.

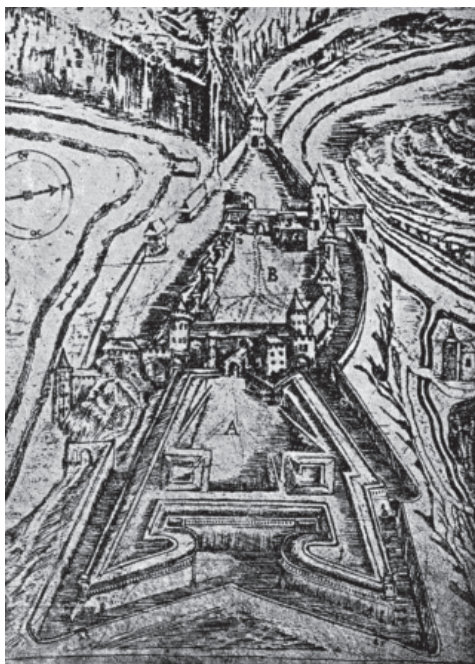

нець, Томашевич залишив це місто і в Кракові видав план Кам'янця, вказуючи на тім плані, звідки турки підступали до замку та підводили міни. Коли турки вийшли з Кам'янця (1699 р.), Томашевич, здається, вже помер, бо коли р. 1700 Комісія перевіряла права власників на двори та садиби в Кам'янці, то в акті тої комісії зазначено, що коло катедрального костюлу на Татарській вулиці був дім, що належав був Купріянові Томашевичеві, колишньому радці кам'янецькому, а володіла тим домом рідна його сестра, але в домі їм не жила, бо він був спустошений¹⁾. Таким чином план Томашевича, як такий, що його склав місцевий діяч, і мусить бути певним документом у топографічних вказівках.

План цей, як видно з написів на ньому, видано з привілеї королівської і присвячено тодішньому польському патріоті, краківському єпископові Андрієві Тржебіцькому, що перед тим, як турки сунули на Польшу в 1672 р. зформував був своїм коштом військовий загін у 500 чоловік і після його до Кам'янця.

Гравюра плану Томашевича завбільшки $42 \times 31\frac{1}{2}$ см. Це власне не є план у нашому теперішньому розумінню, як тепер креслять плани, це перспективний вид замку й міста з західного боку, так, як-би стати на заході на кінці земляних валів замку й дивитися на схід: на передньому місці накреслено вали замку т. зв. Нового, далі старий замок з усіма баштами та мурами, а ще далі місто з усіма будівляннями, вулицями, майданами та річкою, що навкруги оперізує місто.

Томашевичів план відомий в історіографії²⁾, але самий оригінал являє собою бібліографічний раритет.

1. Деталь плану 1672 р. Кам'янецький замок.

¹⁾ Архивъ Ю.-В. Россіи, ч. VII, т. I, ст. 560.

²⁾ Описи плану вміщено в таких виданнях: Dr. Antoni I. Zamezki Podolskie II, 18—19; Семеновскій, „Каменецъ-Подольскій“, Спб. 1862, ст. 75—78.

Копія плану: Górski, Wojna Rzeczypospolitej z Turcyą w latach 1672—1673, Warsz. 1890 (окр. відб. з журн. „Warszawska Biblioteka“); „Подолія — историческое описание“, Спб. 1891 р.;

На Томашевичевому плані можна бачити, що новий замок був обведений, окрім валів, широким ровом, обкладеним з двох боків камінням; старий замок мав з усіх боків стіни й башти; з південного боку крім стін, що з'єднували башти, була ще зовнішня стіна і між ними рів такий самий завширшки, як і рови коло нового замку. На плані показано в замку старому дві башти, що їх зруйнували турки 1672 р. за часів облоги: в північно-західному куті замку велика башта, названа в опису 1544 р. Новою, — напис так пояснює „№ 18, башта зруйнована турками підложеним порохом і скоро відновлена“; а в протилежному куті по діагоналі (південно-східному): „№ 19, руїни башти, зруйнованої порохом, що в ній зберегався і випадково був підпалений продавцями овочів, перебувавшими в старому замку; при цьому погинуло народу і військових більш 600 чоловік; це сталося напередодні вступу турків, після заходу сонця“.

Оці дві зруйновані башти Кам'янецького замку турки відбудували зараз вступивши до Кам'янця. Взагалі турки зараз-же взялися зміняти Кам'янець, підправляти, де було треба, за вказівками од французьких інженерів (були спочатку і німецькі інженери, але вони скоро покинули службу турецьку). Дерев'яні будинки, що могли перешкоджати обороні замку й міста, було знесено. За два місяці після того, як здобули турки Кам'янець, якийсь кореспондент писав з Кам'янця: „замок старий, зруйнований порохом, тепер відновлено з двома міцними баштами так, як і був“. У квітні наступного року писав той-же кореспондент: „замок кошами обставляють; від замку аж до біскупства над скелями плоти, а на переходах коші в два ряди поробили; белюард (бастіон) один за Босяками на давньому шанцю, другий у Босяків, третій на старому біскупському дворі, четвертий на порожньому жіночому кляшторі (коло брами Баторія), п'ятий коло Св. Петра, шостий в дворі пані Богушевої, сьомий на Вірменській вулиці“¹⁾. Так забезпечували турки місто. Але в замку турки нічого нового з монументального будівництва не зробили, крім того що відбудували вищезазначені башти.

Нерідко можна чути, а навіть і читати, що Кам'янецький замок — це будівництво турецьке, що це турецький замок. Розуміється, що це не так. Але на Поділлі часто можна чути про які-небудь руїни замку чи башти, що то турецьке. В Кам'янці міст, що з'єднує замок з містом, називають також Турецьким і пояснюють, що той міст збудували турки; цеж те не відповідає дійсності, бо міст тут був здавна; згадується він ще в опису замку 1494 р., бо інакше не могло бути: замок і околиці його тільки цим мостом і могли з'єднуватися з містом.

Окрім Томашевичевого плану Кам'янця є ще другий друкований план, близький що-до часу до першого, невідомий в історіографії. Це план 1684 р., значить тих часів, коли Кам'янець був у руках турків, друкований у Римі.

у цім виданні копію значно зменшено на деревориті, написів нема; написи надруковано в „Объясненіи къ рисункамъ“, ст. 56—58. Передрук з цього деревориту в книжці: В. С ѣ ц и н с к і й, „Камінець-Подольскій — историческое описаніе“, Кієвъ 1895 р.; там надруковано написи латинські та переклад їх.

¹⁾ Зап. Под. II, 12—13.

Примірник цього плану зберігається в Вінницькій філії Всенародньої бібліотеки У. А. Н. Розміром він більший за план Томашевича: гравюра його має розміри $38,5 \times 54,5$. У загальному вигляді він такий, як і план Томашевича: замок і місто накреслено також перспективно, але не так докладно, як це зробив Томашевич: замок накреслено досить виразно з баштами, стінами, брамами і навіть з гарматами на валах та з людьми, а в місті тільки заштриховано садиби та вулиці, а не вирисовано будинки; тільки міські фортифікації — брами та башти накреслено виразно. Хто склав цей план, де його надруковано і коли, видно з такого напису внизу:

So. Iacobus de Rubeis formis Romae ad templum S. Mariae de Pace cum privilegio su — mi Pontifici die XX Julii MDCLXXXIV.

Угорі на плані вміщено таке присвячення:

Serenissimo Iacobo Poloniae Principi magnarum Virtutum Patris Regis invictissimi imitatori studiosissimo.

Це посвята старшому синові короля Яна Собеського Якобу, що брав участь у походах батька, особливо в боротьбі з турками за Кам'янець. Р. 1687 Якоб Собеський, з доручення батька, підступив з польським військом до Кам'янца і обстріляв з гармат його, але добути його не зміг. Може план 1684 р. був польським вояком за орієнтаційний провідник.

Кам'янецький замок на плані 1684 р. виглядав так, як і на плані 1672 р., тільки на першому башти, стіни та ін. виразніше намальовано, але чи відповідало все намальоване дійсності — не можна бути певним, може де-в-чім була і фантазія гравера, бо про автора того плану (Іс. Якова з Пожичкових форм, — а може „ферм“) нічого невідомо. Новий замок, за планом 1684 р., був обкладений різаним камінням по стінках ровів, що оперізують замок; нагорі були зроблені по краях кам'яні бар'єри і тут розставлені гармати (всіх їх намальо-

2. План Кам'янца 1684 р.

вано 11). Старий замок на плані тім круглястий, обведений мурами та баштами; з правого (південного) боку 6 башт, з яких дві на рогах більші, а в середині три менші; з лівого боку 3 башти, з яких наріжні більші. Всі наріжні башти намальовано з стрімкими вигнутими дахами з якимись баньками чи ліхтарями на самім версі. Всі ті наріжні башти позначено знаком С, а в поясніннях (*esplanatio notarum*) сказано, що ті башти збудовано на папські кошти і через це вони називаються Папськими (*Turres a summis Pontificibus olim extractae, vulgo Papales distae* — на плані є „есплікація“ й італійською мовою). Але, як відомо з давніх описів замку та з таблиць на баштах, не всі ті наріжні башти збудовано на кошти папські.

Старий замок відокремлювався від нового довгим будинком між двома крайніми баштами; в тім будинку був хід із сходами до нового замку. Продовженням того будинку з лівої сторони була стіна й другий будинок, через який був другий хід з мостиком і теж сходами; мостик був такий, що підіймався. Коло того будинку була башта, що своїм фундаментом сягала до берега річки (це т. зв. Водна башта опису 1545 р.). З боку міста старий замок мав також довгий будинок між двома кутніми баштами з вікнами; в тім будинку були ворота.

З лівого боку вдовж старого й нового замку йшла дорога, загороджена від скелі стіною; як видно з плану 1684 р., це власне була не дорога, що нею можна було їхати, а тільки стежка для піших.

Міст, що з'єднує замок з містом, намальовано на плані 1684 р. з 5-ма високими арками. Проти мосту з боку міста намальовано п'ятикутний бастион, що про нього в есплікації сказано: „насип для військових машин (гармат), що збудувала вірменська нація з тесаного каменя (*Agger pro machinis bellicis a natione Armena ex secto lapide extractus*).

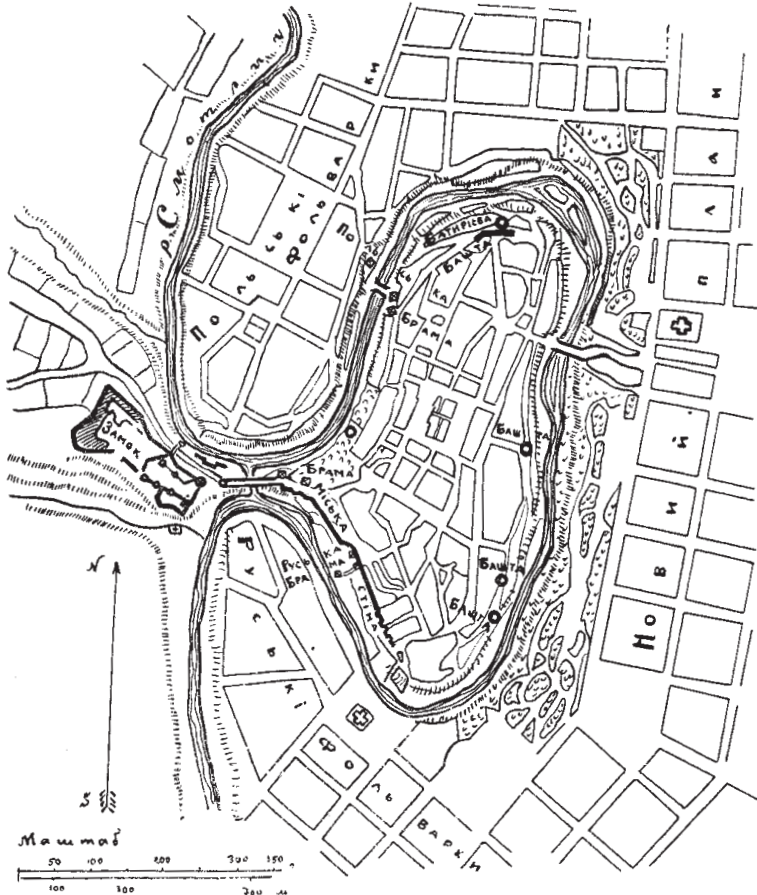
Такий був Кам'янецький замок у 1672 і 1684 рр., як видно з тогочасних планів.

З кінця XVII ст. для Кам'янецької фортеці кінчається першорядна її роля. В XVIII ст. вона вже не мала такого значіння, як раніш. Татари вже не нападали на Поділля. Польща через свою кволість не могла боротися з Туреччиною. Боротьбу з мусульманами в XVIII ст. веде Росія і Кам'янець був тільки свідок тієї боротьби: проз мурів Кам'янецької фортеці не раз проходило російське військо (в рр. 1739, 1769, 1775, 1788).

Але хоч Кам'янецька фортеця в XVIII ст. не мала великого значіння, але поляки на соймах порушували питання про асигнування коштів на піддержку фортеці. Деякі будування в замку і в міських фортифікаціях робилися і в XVIII ст.

В 1717 р. реставровано Руську браму. В половині століття деякі фортифікаційні роботи провадилися під керівництвом інженера Дальке. В 1761—1762 рр. значні поправки замкових і міських оборонних будинків робилися під доглядом Стефана Маковецького (будування стіни коло Баторієвої башти та стін у замку). В 1765 р. король Станіслав Август пожертвував із своїх коштів чималу суму на ремонт Кам'янецьких фортифікацій, про що на пам'ять було вибито навіть медаль.

Як перейшов Кам'янець під Російську державу, Кам'янецька фортеця зовсім втратила своє значіння, особливо коли до Росії приєднано Басарабщину, і кордони Туреччини було відсунуто далеко на південь.

3. План м. Кам'янця (тепер).

Кам'янецьку фортецю скасовано в 1812 р.

Замкові приміщення спочатку були за в'язницю, а після того, як збудовано на Польських фолварках окремого будинка на цю мету в 1859 р., в замку містилося до 1914 р. т. зв. „Арестантское исправительное отделение“.

Тепер замок пустує (з 1914 р.) і що далі то більше підпадає.

Зробимо короткий опис давнішої Кам'янецької фортеці в теперішньому її стані.

Всі укріплення Кам'яця, як вже було завважено, поділяються на дві категорії: замок і міські фортифікації.

Самий замок складається з двох частин: старого замку з мурами та баштами і нового замку з земляними валами та ровами.

План старого замку не має форми якоїсь правильної геометричної фігури; в загальному вигляді — це довгастий чотирикутник, що простягся на краю високого рогу гори від південного сходу до північного заходу. Ширина цього старого замку приблизно 50 метр., довжина від півночі 135 м., від півдня 160, а посередині 180 м. Площа замкового подвір'я коло $\frac{3}{4}$ гектар., а всієї площі з прибудуваннями 1,5 г.

Новий замок значно більший; план його в загальному вигляді ніби трапеція з широким боком на північний захід. Ширина його з валами сягає 250 м., а довжина, в напрямку довжини старого замку, коло 220 м. Площа земляного замку з усіма валами має приблизно 3 гект. А увесь замок — і старий і новий — займає площу приблизно 4,5 гект.

Старий мурований замок має навкруги високі мури і 11 мурованих башт. В'їзд до замку з сходу, з боку міста. Башти розставлено так: по довжині замку з одного боку 4, з другого 4, на західньому боці на кінці дві з'єднані башти і одна ніби-то окремо з півночі коло річки.

Башти виступають так:

1) Перша башта праворуч від воріт замку значно виходить за лінію стін на розі. Вона п'ятибока, вкрита пірамідальним гонтовим дахом. На цій башті з сходу на кам'яній таблиці вирізано такий напис:

1544.
DEVS
TOBI SOLI GLORIA
IOB PRAETEVEVS
ARCHITECTOR

З інших двох боків башти високо в стінах виставлено дві великі гарматні кам'яні кулі. В цій башті міститься глибока й широка криниця, завглибшки до 36 м. і завширшки до 5 м. Коли цю криницю викопано — невідомо. В опису замку 1494 р. згадується криниця, з якої води не брали, бо вона була дуже глибока, але здається, що та криниця була коло річки Смотрича, в іншому місці, там, де потім збудовано т. зв. Водну башту. На плані 1672 р. показано коло наріжної башти рештки башти, зруйнованої вибухом пороху, що випадково підпалили продавці овочів, перебуваючи в замку, як сказано в напису на тому плані.

Коло цієї наріжної башти праворуч іде попід мурами замку дорога з міста до околичних поселень. Ця дорога з правого боку, де скеля й річка Смотрич, закрита мурами з бійницями. За давніх часів тут не було проїзду, а тільки прохід, як видно з планів XVII ст. Ліворуч від тієї дороги підно-

5. Кам'янецький замок із сіднього боку (1875 р.)

сяться дві лінії стін: перша лінія нижча і друга вища. На другій лінії значно вище від першої наріжної башти стоять три круглі башти, з яких одна середня значно менша.

2) Перша кругла башта (2-га за загальним рахунком) велика трьохповерхова має конусовиде накриття цегляне з широким, значно випнутим над стінами гзімсом з арочками, що спираються на кам'яні кронштейни. В деяких місцях цієї башти ще тримається старовинний тинк. Під вікном другого поверху з східного боку башти вставлено кам'яну таблицю з якимсь гербом. В опису 1545 р. ця башта називалася Ляцкоронською або другою Ляцькою.

3) Третя башта значно менша стоїть ніби на стіні, на віддаленню від другої башти 20 м.

4) Четверта башта на зовнішній вигляд зовсім така, як і друга: теж кругла, з таким верхом. З боку міста, з сходу, над вікном, обробленим тесаним камінням, вставлено кам'яну таблицю з таким написом.

TVRIS CRESLAI
EPI VLADISLAVI
ENSIS HVIVS CA
STRI FVNDATO
RIS IMPENSSIS EST
FINITA 1505.

Цей напис дослідники кам'янецької старовини пояснювали так, що фундатором цієї башти був Креслав з Курозвенок, біскуп Вроцлавський або Куявський (1503 р.). Але з фотографії, знятої телеоб'єктивом р. 1927, виявляється, що хронологічну дату треба читати: 1707. Опис 1544 р. говорить, що цю башту збудовано давно й називано її тоді „Рожанка“. Може бути, що збудовано її коштом єпископа Креслава в кінці XV або на початку XVI ст. і реставровано в 1707 р.

Проти цієї четвертої башти стояла поперек вулиці чи дороги мурована брама з трьома арками реставрована в 1771 р. На південному боці брами, з боку міста над середньою аркою було витесано з каменю королівську корону з шифром короля Станіслава Августа: S. A. R. P., а нижче був такий напис:

OPTIMVS PRINCEPS
IN PACE BELLO PROSPICIENS
SECVRITATI PVBLICAE
MDCCLXXI

себ-то: Мудрий господар серед миру забезпечує від війни громадський спокій, 1771 р.

На другім боці брами був турецький напис, а під ним на гзімсі вирізано:

FELIX REGNVM QVOD TEMPORE PACIS TRACTAT BELLA

себ-то: Щаслива держава, яка в часи миру готується до війни.

Браму цю знищено в 1876 р. для вигіднішого проїзду.

В місці, де була вищеописана брама, або трохи далі в напрямку нового замку, була брама чи ворота і в давні часи, в XV—XVI ст.; називалася та брама Пільною, бо стояла вона з боку замку від поля, а також Скальською, бо стояла з боку замку Скальського (м. Скала на Збручі).

5) Нижче од того місця, де була брама, стоїть коло річки башта (5-та по черзі), з'єднана з будуваннями колишньої брами. Збудовано її в XVI ст. і називалася вона „Водна“. В ній колись було приладдя для подачі води з криниці чи з річки до замку.

6) Далі з круглою великою (4-ою) баштою лінія стін повертає на північний захід. Тут тягнеться довгий високий будинок. Зовнішня стіна того будинку завдовжки 45 м. По середині тої стіни виступає мур півкрузжям: тут була башта, що називалася, за описом 1544 р.

„Мала“. Тепер цієї башти нема. Далі на західньому кінці замкових мурів стоїть велика башта, що значно виступає з лінії стін півкрузгом. У ній є кілька амбразур на значній висоті, а на самій горі, де мур попсувався, бо на башті нема покриття, видно стрільниці. В опису замку 1544 р. ця

6. Брама Станіслава Августа в замку (1875 р.).

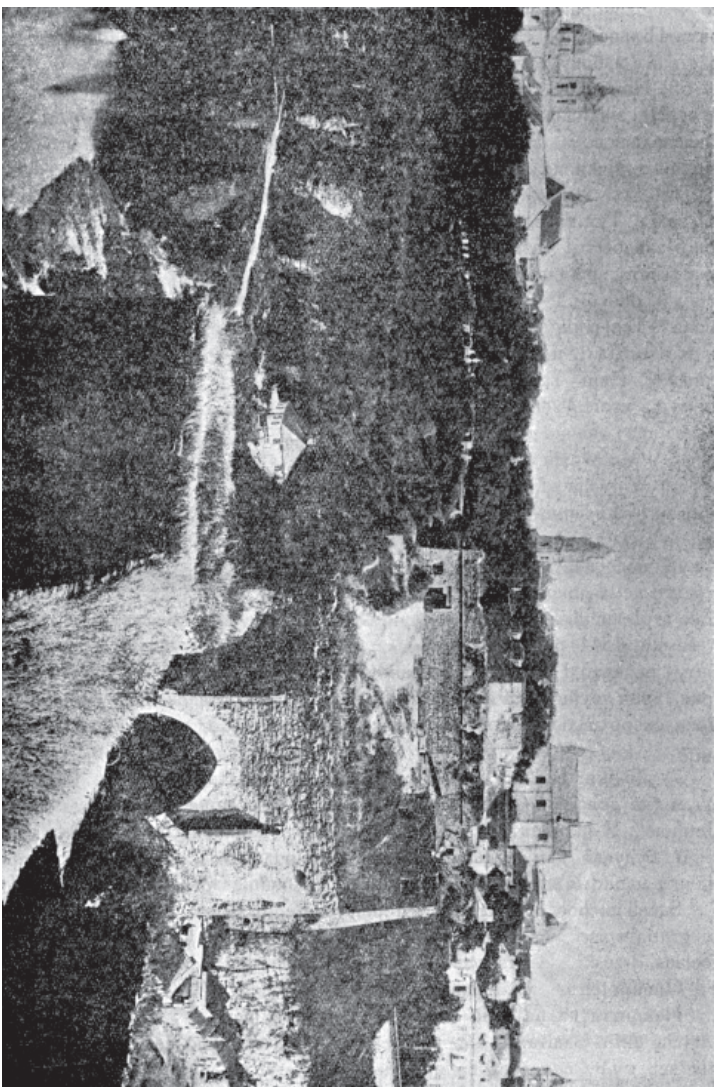
башту названо Новою, побудовано її в 1542 р. Коли р. 1672 замок обложили турки, вони зруйнували його вибухом пороху, як це зазначено на плані 1672 р. Турки скоро тільки здобули замок, зараз-же заходилися відновлювати цю башту.

7) До цієї великої башти припірає ніби підтримує друга башта вища, кругла (не зовсім правильної форми); в XVI в. вона звалася „Донною“ чи „Денною“. У цій башті була колись римо-кат. каплиця св. архангола Михайла, що її будував кам'янецький староста Микола Бжеський р. 1575, про що свідчить напис на внутрішній стіні башти. Той напис Пржездецький прочитав так:

Sacellum hoc consecratum est per reverendissimum Martinum Bialobrzesci, Dei gratia episcopum Camenecensem et abbatet Genov. Quod reparavit generosus Nicolaus Brzeski de Brzescie terrarum Podoliae generalis capitaneus, ad laudem Dei Omnipotentis in titulum S. Michaelis Archangeli A. D. 1575.

Накриття на цій 7-ій башті, як і на 6-ій, немає.

За цими баштами, або краще — за цією збіркою великою баштою лінія замкових мурів повертає на південь і в цьому напрямку йде протягом 20 м., а далі на схід утворює тупий кут і йде в напрямку південно-західньому на протязі 155 м. Тут по цій лінії стоїть 4 башти, одна од одної більше-менше на 30 м.

7. В'яз із саву до міста в Кам'яниці (1875 р.).

8) Перша по цій лінії башта кругла з білим старовинним тинком. У XVI в. називали її Ляцькою, або „Кораб (Ковчег) арцибіскупський“. З південного боку башти на горі вставлено кам'яну плиту з якимсь гербом. З подвір'я замку над входом до тієї башти на кам'яних гарно оброблених арцабах вибито напис:

VERIS AMICVS EST RARIOR FENICE

себ-то: Вірний друг рідший за фенікса.

Ця башта з зовнішнього боку не має майже амбразур: певне колись був зубчастий верх, де були стрільниці, як це зберегалося на дальшій 9-ій башті. Тепер верх рівний вкритий конусовим гонтовим дахом.

9) Дев'ята башта кругла, має кілька амбразур. Нагорі збереглися кам'яні кронштейни; це показує, що на цій башті був такий зубчастий верх та може і покриття, як на двох північних баштах.

Ця дев'ята башта називалася в XVI ст. (опис 1544 р.) Тенчинською.

10) Десята башта така, як і дев'ята: вона кругла з невеликими амбразурами в деяких місцях, але кронштейнів нагорі нема. Покриття, як і на всіх південних баштах, конусове, гонтове. З південного боку цієї башти на верху вставлена кам'яна таблиця з гербом, яким — важко розібрати, бо камінь вивітрівся. В XVI ст. цю башту називали „Колпак“.

11) Остання одинацята башта п'ятиповерхова стоїть на південно-східньому розі замку, над скелею, де внизу туляться вбогі хатки передмістя Карвасар. Ця башта внизу чотирибока; по середині восьмибока, а на самім вершку кругла, покрита конусовим гонтовим дахом, зробленим літ 35 тому. Наверху тої башти з боку міста вставлено кам'яну таблицю з гербом і інсигніями папськими. Кажуть, що то герб римського папи Юлія II (1503—1513 рр.), що призначив був на ремонт Кам'янецького замку „данину св. Петра“ (*świętopietrze*, податок костьолів папі). В XVI ст. цю башту називали Папською, або Юлія.

З південного й північного боків замку лінія мурів, що з'єднують башти, ніби-то зміцнена загородами з високими стінами. Така загорода з південного боку забирає приблизно половину довжини замку. Як відомо з опису 1544 і з планів 1672 і 1684 рр., такий захист, себ-то зовнішні стіни мала вся південна лінія башт з'єднаних внутрішніми стінами. З північного боку замку теж є загорода; її тепер засипано землею і тут ростуть дерева, а в однім кінці недалеко від входу до замку стоїть зруйнований тепер домок, де колись жив начальник над в'язницею.

У середині старого замку вздовж під мурами були збудовані одноповерхові будинки; тут були колись замкові комори або городні, а згодом у XIX ст. були в'язниці. Тепер ті будинки спустошено; стирчать тільки непокриті мури.

Далі за старим мурованим замком у північно-західньому напрямку підносяться високі вали земляного т. зв. Нового замку, збудованого на початку XVII ст. Цей земельний замок, як вже було завважено, має форму приблизно трапеції, якої широкий бік лежить на північному заході, а вужчий бік припи-

рає до старого замку. Вали, що йдуть по контуру замку, подвійні і між ними йдуть широкі та глибокі рови, обкладені по боках тесаним камінням. Під валами були порохові льохи та каземати, або приміщення для людей і складів запасів. Вали й рови тепер де-не-де поповані.

Замок увесь з'єднується з містом, як відомо, високим мостом, що зветься тепер Турецьким. Цей міст власне являє собою мур, на якому йде дорога до міста. Цю дорогу колись захищала кругла башта, що стояла коло в'їзду до мосту від замку; через неї і треба було проїжджати. На мості по боках були

3. Кам'янецький замок з південного боку (1922 р.).

муровані бар'єри і міст був такий вузький, що розминутися двом підводам не можна було. Тепер башти і тих бар'єрів нема; їх знищено в 1876 р., і на мості зроблено дерев'яний широкий настил, щоб дорога була ширша. Як видно з планів 1672 і 1684 р., міст цей колись мав арки. Літ 25 тому обвалилася була стінка мосту, і тоді можна було бачити, що міст справді мав арки, а потім ті арки замуrowано.

Колись, щоб дістатися до міста з замкової дороги, треба було, проїхавши через круглу башту й т. зв. Турецький міст, проїжджати ще через другу чотирикутну башту, що стояла з боку міста в поперечному мурі. Тепер через ту останню башту проїзду нема; вона стоїть ліворуч закрита, а проїзд зроблено простіше — через пролом у поперечному мурі.

Тут починалася лінія міських укріплень.

Місто, як вже було завважено, являло собою теж фортецю, обведену сторчовими скелями та зміцнену мурами там, де треба було забезпечити

слабші місця. По різних місцях на краях міста над скелями стояли башти. З них тепер залишилося 4: одна на західному боці міста і три на східному, з яких одна велика стоїть над скелею біля великої синагоги. Окрім того були окремі фортифікації при в'їздах до міста. Таких в'їздів було три: один з боку замку, про що була вже мова, і два на північному та південному боках міста, де острів, на якому стоїть місто, має похилість і де можна вийти на нього.

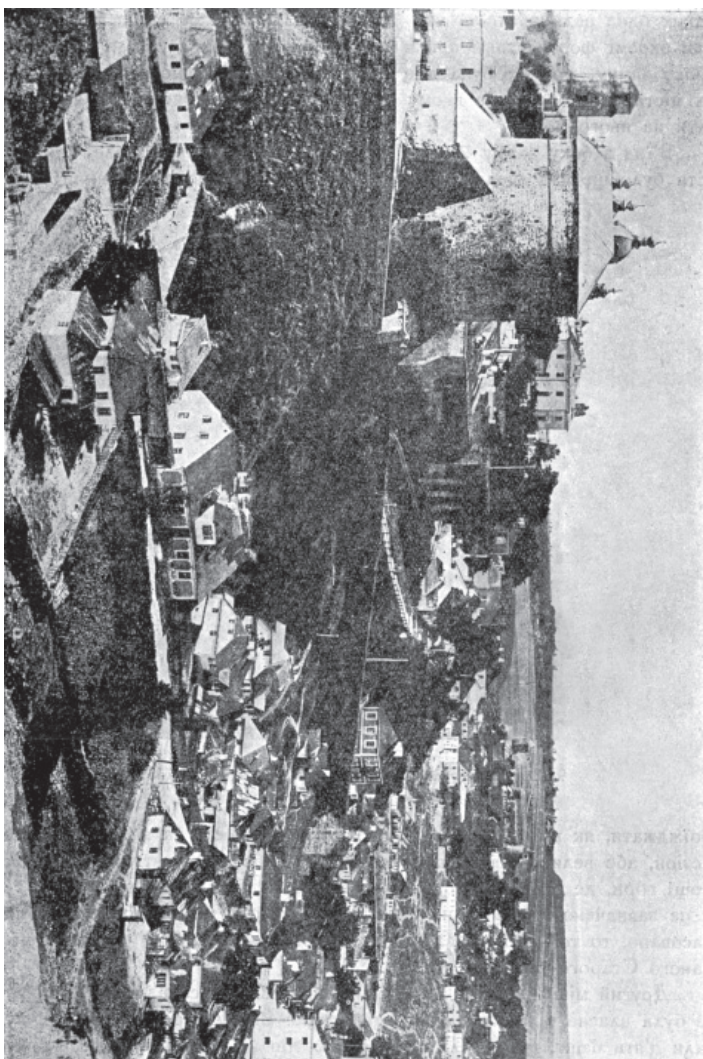
В'їзд з боку замку був забезпечений самим замком, але при в'їзді до міста було ще над скелями виведено мура з баштою, через який треба було

9. Башта Баторія і Вітряна брама з боку міста (1890 р.).

проїжджати, як вже сказано. А проти самого мосту та в'їзду до міста стояв бастион, або велика й ширша башта. Цей бастион притулявся до верхньої площі гори, де стоїть місто; побудувала його кам'янецька вірменська громада, як це зазначено в напису на плані 1684 р. Коли Кам'янецьку фортецю було скасовано, то той бастион засипали землею і зробили з нього терасу так званого Старого бульвару.

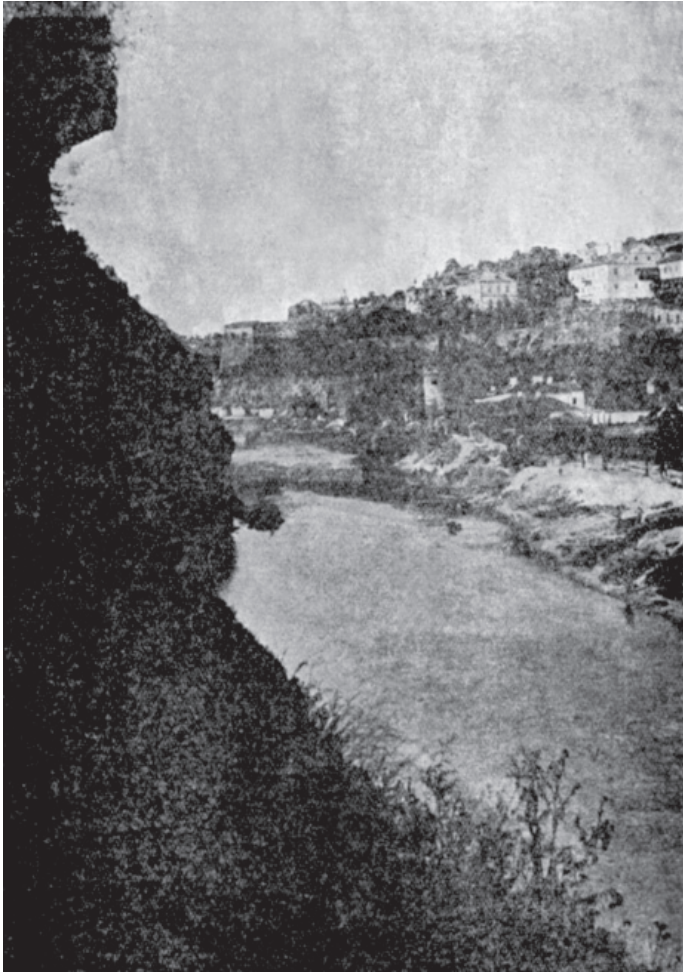
Другий міський в'їзд з півночі називався Лядська, або Польська брама. Це була власне ціла система фортифікацій. Внизу переїзд через річку захищали п'ять башт, що стояли коло річки: три на правому березі, з боку міста, і дві на другому боці річки. На плані Кам'янця 1672 р. видно, що в Лядській брамі через річку був збудований на мурованих арках якийсь ніби коридор для переходу, а може й для переїзду. Звідси від нижніх башт дорога йшла

10. Баторіанська башта та бастион коло неї з північного боку.

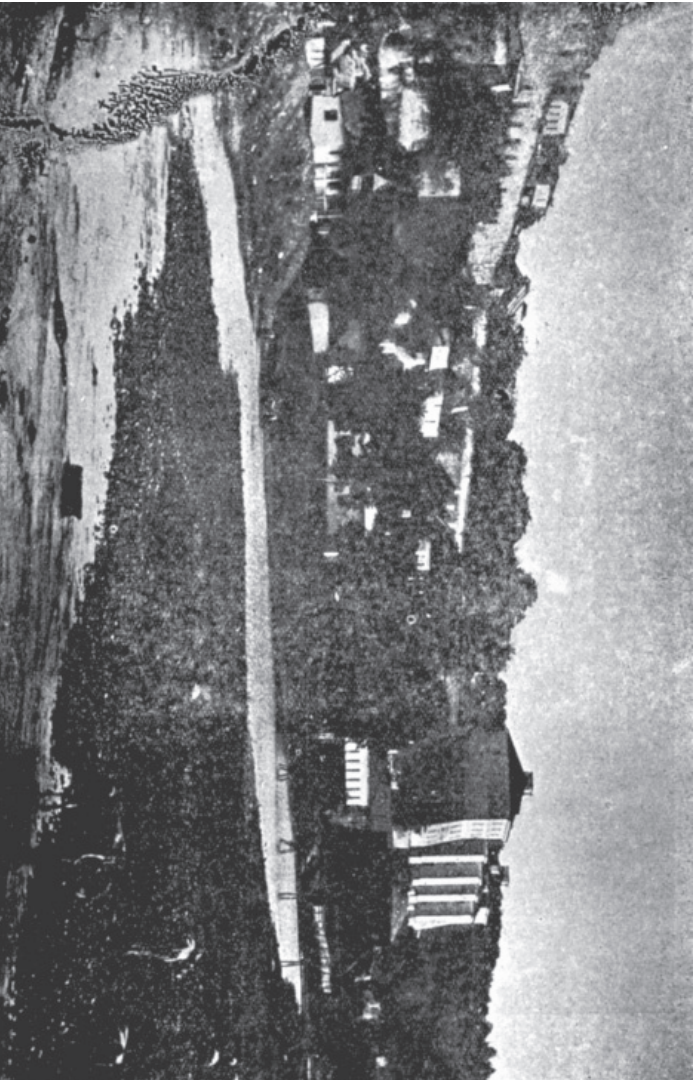

на гору по убіччю під захистом муру, що був з боку провалля, а наверху гори треба проїздити через ворота, так звану Вітряну браму. Біля тих воріт

11. Руська брама в Кам'янці.

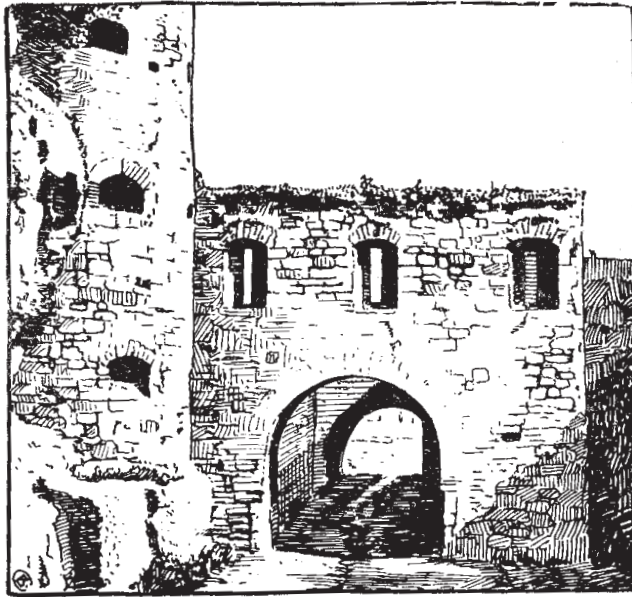
стоїть величезна башта Баторієва, або „Семиетажна“. Над Вітряною брамою з боку міста прибито таблицю з таким написом:

12. Міські стіни Кам'яниці з південно-західного боку.

A. D. 1585
 PER STERH. BATORY R. P.
 CONDITUM
 STANISLAO AVGVSTO
 REGNANTE POLONIS
 RESTAVRATVM ET AVCTVM
 A. D. 1785.

Біля тої башти над скелею з одного й другого боків були стіни й бастиони, що закривали місто з північного боку.

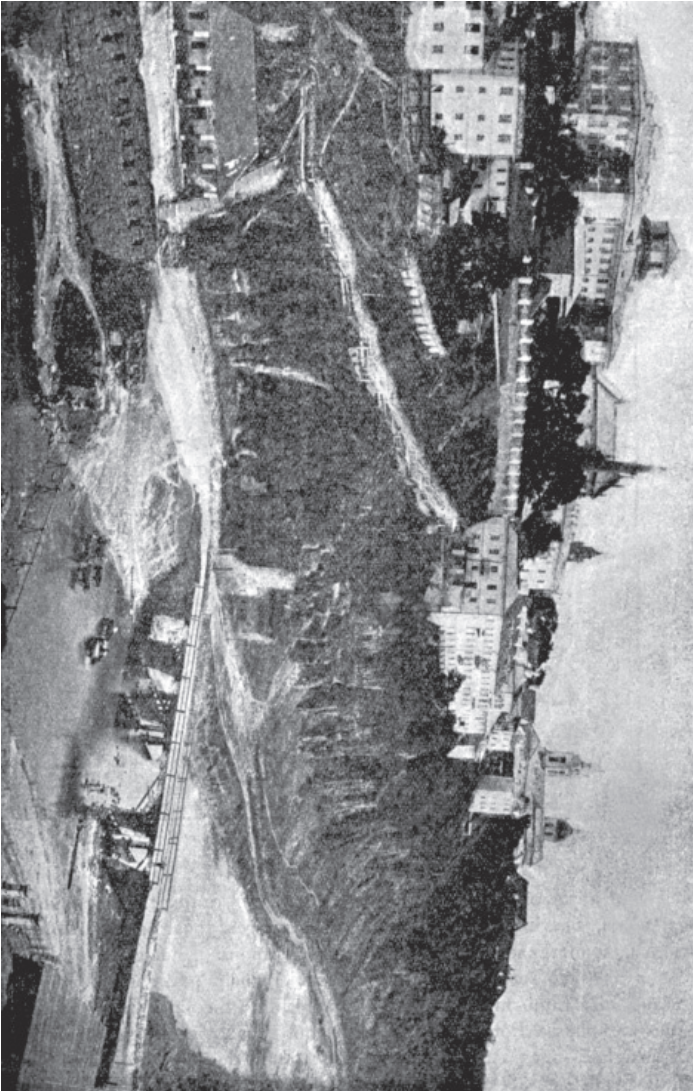

13. Проїзд у Руській брамі.

Тепер нижньої Польської брами нема. Тут стирчать ще руїни башт на березі річки. Бастиони коло Баторієвої башти теж почасти знищено. На одному бастионі було вставлено чавунну таблицю з таким написом:

Sub auspicio serenissimi ac potentissimi principis Augusti III, Regis Poloniae Magnique Ducis Lithuaniae ac Principis Haereditarii Saxoniae Electoris illustrissimus dominus Iosephus a Potok Potocki castelanus Crakoviensis supremus exercituum regni dux, hoc opus incepit erigere. Post quam desiit vivere, filius illustrissimus dominus Stanislaus a Potok Potocki, Palatinus et generalis terrarum Kioviae, tam ductus gloria parentis sui, quam amore patriae hoc opus finivit per C. Dahlke colonelum cor. artil. regni et prim. praefect. archit. militaris. Anno Domini MDCCLIII.

14. Петрівка Полівської брами в Кіровограді.

Цю таблицю тепер уставлено в стіну дома № 6 по вулиці Карла Маркса (кол. Соборній); цей дім колись належав кам'янецькому історикові й лікареві І. Ролле, і він усталив у стіну свого дома таблицю, коли її викинули з мурів бастіону.

З південного боку міста був третій в'їзд — так звана Руська брама. Ця брама коло річки внизу була збудована в XVI ст. і складалася з чотирьох башт, що з'єднувалися стінами та фортифікаційними будинками. Проїзд ішов через башту і закривався дерев'яною лядою, що спускалася зверху башти. Ця лядя була ще недавно (до 1922 р.); тепер її немає. Коло проїзду на стіні будинку з боку міста була кам'яна таблиця з таким написом рельєфними літерами:

NEC PORTA
REGIE MAIE
STATIS IMPEN
SIS IN VIGILIA
TRIVM REGVM
ERECTA 1717.

себ-то: Ці ворота реставровано королівським коштом напередодні трьох королів (Водохрещя) 1717 р. Коло тої таблиці було вмуровано 2 кам'яні таблиці з рельєфними гербами: на одній св. Юрій на коні (герб міського магістрату), а на другій ніби герб „Задо-ра“. Ці три таблиці тепер зберігаються в Кам'янецькому Історично-Археологічному музеєві.

В іншому місці брами на таблиці вибито герб Польщі — одноголовий орел і напис: A. D. 1770.

На башті, що стоїть над самою річкою, є напис, але його важко вчитати, тільки можна помітити 1527.

На горі, куди йшла дорога від Руської брами до міста, були ворота в стіні, як видно з плану 1684 р., але ворота й стіна не збереглися до наших часів. Ці ворота певне знищено, коли в XVIII ст. будували великі будинки для військових казарм („кошари“), де потім містився військовий шпиталь.

Над Руською брамою на скелі стоять руїни чотирикутного бастіона, що охороняв ту браму. Від того бастіона по-над скелею йдуть міські стіни — з одного боку до в'їзних воріт та Турецького мосту, з другого боку — до „кошар“.

Такі тепер залишилися рештки Кам'янецької колись славнозвісної фортеці.

15. Проїзд у Руській бамі

Біжучого (1927-го) року вища влада У. С. Р. Р. вирішила утворити з Кам'янецької фортеці державний заповідник. Це матиме велике значіння й забезпечить цю історичну пам'ятку культури від руйнації.

16. Подвір'я Кам'янецького замку р. 1890 (знімок М. Грейма).

Література про Кам'янецьку фортецю (значірна).

А. Сементовскій, Каменець-Подольскій. Спб. 1862. Перше було вміщено в виданню „Архивъ историческихъ и практическихъ свѣдѣній“, 1862 р., кн. I—IV. Передрук у виданню Под. Губ. Статистичного Комітету: Сборникъ свѣдѣній о Подольской губерніи, вип. I-й, Кам.-Под. 1880 р., ст. 146—181.

D-r Antoni I. Zameczki podolskie na kresach Multańskich, вид. 1-е, Kraków 1869 р., 2-е вид. Варшава 1880 р., в 3-х томах. Про Кам'янець 1-й і 2-й т.т.

Е. Сѣцинскій, Городъ Каменецъ-Подольскій — историческое описание, съ рисун. Кіевъ 1895 г.

M. Rolle, Rzemienym dyszlem (Z dziejów Kamieńca-Podolskiego), Lwów 1914.

A. Prusiewicz, Kamieniec-Podolski — szkic historyczny, Kijów 1915, з малюн.

2. МЕЖИБІЗЬКИЙ ЗАМОК.

Межибізький замок, що після Кам'янецької фортеці найбільше визначався на західному Поділлі своєю історичною ролю, зберігся до наших часів найкраще від усіх оборонних замків цієї країни. Тому він і може бути за зразок давніх подільських замків.

Межибіж (Меджибож, Межибужже) містечко розташоване в тому місці, де ріка Біг сполучується з лівою затокою його Божком („межи Богами“), лежить за 30 кілометрів від окружного міста Проскурова на схід; в історії відо-

мий він з XII ст., як місто Побіжжя, що мало звязок з іншими містами Волини та Київщини. Пізніше у XIII в. Межибіж виступає, як одно з міст Болохівської землі, і тоді він певне мав фортецю, як і інші тогочасні болохівські міста, з земляними валами та дерев'яними будівлями; але та фортеця була знищена за часів боротьби Галицького князя з татарами. Ця боротьба закінчилася тим, що (близько 1255 р.) великі сили татарів, прибувши до Побіжжя, примусили князя Данила та інших князів знести всі укріплення українських міст. Після цього Побіжжя підпало під безпосередню владу татарів та й залишалося під ними коло ста літ.

17. План м. Межибожа й околиць його.

За часів литовських, коли Ольгерд року 1362, прогнавши татарів з Поділля, віддав цю землю литовським князям Коріятовичам, Межибіж належав до Луцької землі, що видно з умови між польським королем Казиміром і Луцьким князем Любартом 1366 р., а потім Межибіж з містом Вінницею попав до Литовського князівства. Але р. 1444 поляки, скористувавшись з тодішніх політичних заколотів підчас виборів нового короля, приєднали Межибіж і Хмельник з околицями до Польщі, і Межибіж якийсь час був у Королівщині за головне місто округи (Межибізької). У першій чверті XVI в. він стає приватною власністю — з 1540 р. Межибізькою волостю володіють Сенявські і цьому роду Межибіж належав протягом 200 літ.

Межибіж лежав на з'єднанні двох татарських шляхів: Чорного і Кучманського, і тому тут часто доводилося одбивати татарів. Через це в Межибожі збудовано міцний мурований замок.

Польські історики гадають, що замок у М. збудував Сенявський, але за документальними відомостями замок тут був до того як Сенявські стали власниками його. Так про Межибізький замок згадується, коли описується напад татар на Поділля 1516 р.; в документі 1516 р. згадуються замки Межибізький і Зіньківський ¹⁾. В актах Кам'янецького Земського Суду XVI ст. є така звістка: 1556 р. власник М-а Микола Сенявський дав на якийсь час Пясецькому село Гринівці з умовою, що піддані того села повинні щороку привозити певну кількість деревні „на новий замок у Межибожі“ ²⁾. Значить тоді в М. був старий замок, а новий будувався (що то за старий замок і новий — невідомо). Певне в М. був замок ще і в XV ст.

В XV—XVIII ст. Межибізькому замкові не раз доводилося брати участь у боротьбі з татарами, одбивати їх напади. Ось деякі факти з цих подій. 1453 р. татари напали були на Поділля і забрали багато людей. Староста межибізький Мацелек, разом із старостами зіньківським і лятичівським, настиг татар під Теробовлем уночі, розбив їх, одбив усю награбовану здобич і звільнив полонених ³⁾. 1507 р. в липні татари напали знову на Поділля; коли верталися, перейшов їм дорогу Ян Каменецький, каштелян львівський, і розбив їх недалеко Межибожа ⁴⁾. 1515 р. подільський воевода Ян Тарновський, гонючися за татарами, розбив був їх під Теробовлем, і гонив їх аж до Межибожа, де остаточно їх розгромив. На другий рік (1516) татари знов напали на Поділля й обложили Межибізький замок; кам'янецький староста Станіслав Лянцкоронський у двох сутичках розбив тут татар. Того-ж року в Криму був голод і кримські татари наприкінці року напали на Поділля, поділившись на чотири частини, кинулися на околиці Межибожа, Лятичева, Зінькова та Кам'яця; тут їх чекали місцеві озброєні сили, що й розбили орду ⁵⁾. Року 1655, як записано в одній хроніці, „татари були Межибіж облягли“ ⁶⁾. Довелось Межибожеві витримати облогу татар і в наступному 1566 році; татар тоді було дуже багато, а в замку була невелика залаго, що нею керував власник міста Микола Сенявський, руський воевода; він одбив натиск татар, і вони одійшли від міста, тільки спустошили багато околичних сіл ⁷⁾.

І в XVII ст. Межибожеві доводилося одбиватися від татар. 1614 р. татари дійшли були до околиць Межибожа, спустошили країну, але не зважилися нападати на Межибізький замок. 1617 р. татари найшли на Поділля під проводом потурнака Білоскурського й спустошили Подільський край від Межибожа до Сатанова.

За бурхливих часів польсько-козацьких воєн XVII ст. Межибізький замок переходив з рук у руки — то до козаків, то до поляків, то до турків. На самому початку повстання 1648 р., Межибіж попав до козаків. У наступному

¹⁾ Арх. Ю.-З. Росції, с. VIII, т. 2, ст. 344.

²⁾ Białkowski, Podole XVI w., Warsz. 1920, ст. 66, 95—96.

³⁾ Длугош, V, 133; Грушевський, Барское староство, 172.

⁴⁾ Bielski, кн. IV; Warowski, т. III, 161; Dr Antoni L. Zameczki podolskie, I. 14.

⁵⁾ Грушевський, Історія України-Руси, VII, 27 (Децій 131; Ваповський, 144).

⁶⁾ „Кройника 1636 року“ Україн. Наук. Збірник, Москва 1895, ст. 23.

⁷⁾ Історія Мал. Росції, Вангыш-Каменскаго, Москва 1842, ст. 100.

році поляки одбили М. у козаків. В р. 1650 Б. Хмельницький по дорозі до Кам'янка стояв був обозом під М.; невелика польська залога Межибізького замку мусіла залишити замок і його зайняв Хмельницький, та не надовго. В р. 1653 Хмельницький знов стояв обозом коло М.

В р. 1657, коли козаки втягли в війну з Польщею угорського князя Ракоція, то цей князь, що розбили його поляки, стояв із своїм військом деякий час під М., окопавшись коло Бога, і тут складено важку для угорського війська умову з поляками.

Коли Петро Дорошенко в 1666 р. піддався був султанові в надії утворити самостійну Україну, то в листопаді того року велика кримська орда разом з козаками облягли М., що був у руках поляків, і кілька разів наступали на Межибізький замок, але добути його не могли. В наступному році татари з козаками рушили були на Польщу і зустріли польське військо під Межибожем, де й розбили його; багато польського війська полягло під мурами замку.

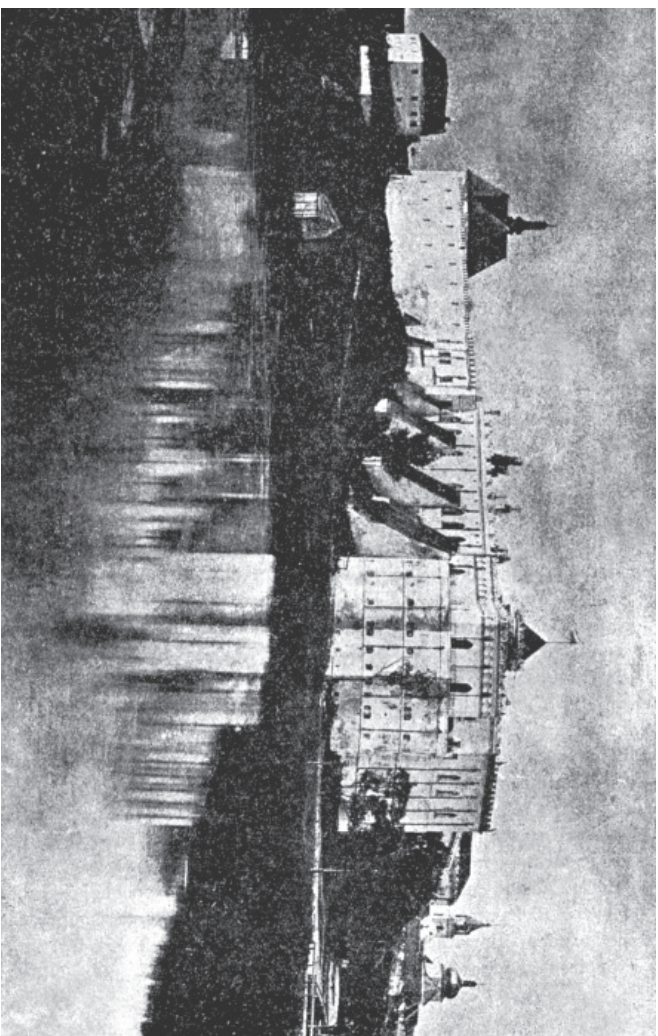
В 1671 р. чималі сили татар облягли були М., але польське військо, що стояло коло Солопковець, примусило татар відступити від М.

Коли в 1672 р. турки окупували Поділля, то зайняли й М., і тут у Межибізькому замку примістили залогу з татар, так званих Липків (суміш білгородських і литовських татар). Наприкінці того 1672 року власник Межибожа Микола Сенявський разом з Тарлом з військовими відділами захопили коло М. двісті підвід, що йшли під охороною турецького війська до Кам'янка з запасами, а потім те польське військо облягло М. і примусило турецьку залогу піддатися, і М. був деякий час у руках поляків. Р. 1676 сам султан Мохамед IV з військом пройшов усе Поділля вогнем і мечем, щоб помститися за смерть свого сина, вбитого в Ладжині, і спустошив подільські міста — Ладжин, Бершадь, Бар, Чернокозинці, Сатанів і Межибіж. Одтоді турки, добувши М., були тут певне до Карловицької умови 1699 р., коли Поділля повернено Польщі.

На початку XVIII в. М. постраждав від місцевої людности. Р. 1702 на Поділля виникло народне повстання проти поляків, і Межибізький замок облягли повстанці та козаки, що прибули з Київщини. Спокійніше було зовнішнє життя М., коли цим маєтком володіли з 1730 р. Чарторийські. Р. 1831 великі маєтки Чарторийських поконфісковано за те, що власники їхні брали участь у польському повстанні, і в Межибізькому ключі запроваджено т. зв. воєнні поселення, а Межибіж став за осередок військового постою і тут відбувалися т. зв. „таборні збори“. За тих часів у Межибізькому замку завсіди містилися різні військові установи, клуби і т. ин., і через це він і зберігся добре до наших часів.

Щоб показати, за яких історично-побутових обставин існував Межибізький замок, зазначимо тут деякі факти з історії міста.

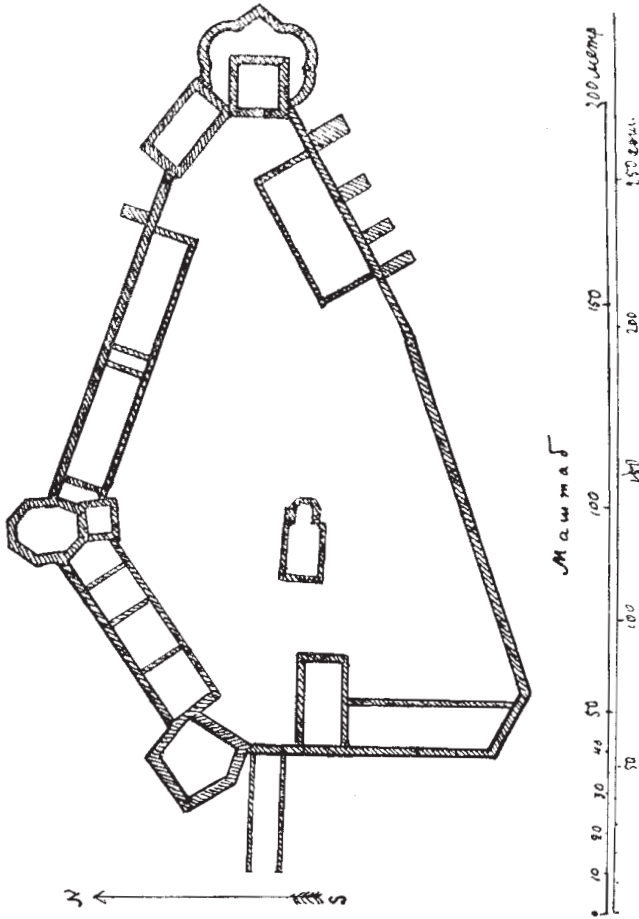
Хоч М. у XVI в. часто терпів від різних воєнних подій, але місто за всіх тих часів було чимале кількістю людности, торгівлею й виробництвом.

18. Межірівський замок з підземно-стінього боку.

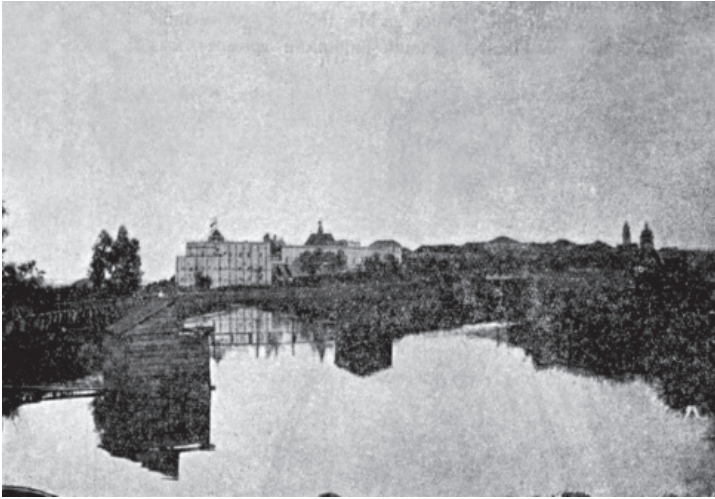

Власники Межибожа Сенявські намагалися привабити до міста людиність і впорядкувати її життя. Року 1593 Адам Броним Сенявський видав М-у грамоту на право самоврядування за Магдебурзьким правом та зазначив у тій грамоті права міщан. Інші власники видавали грамоти межибійським ремісни-

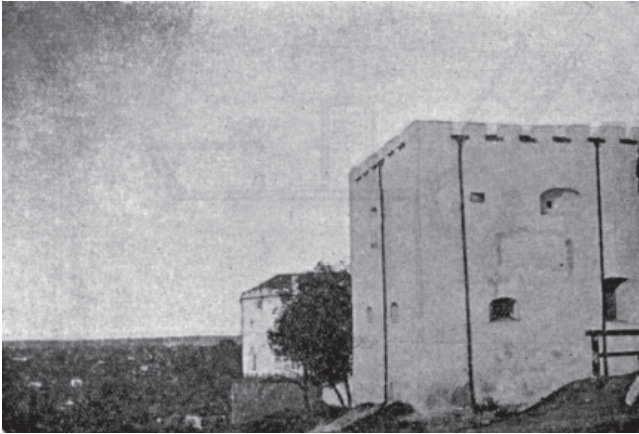

19. План Межибійського замку.

чим цехам, де підтверджували цехові права й звичаї, а саме ткачам, кушнірам, ганчарам, ковалям, шевцям, кравцям. У Кам'янецькому Історично-Археологічному музею зберігаються 5 пергаментних грамот власників Межибійських, що торкаються міста М. та його цехів XVI—XVIII в.

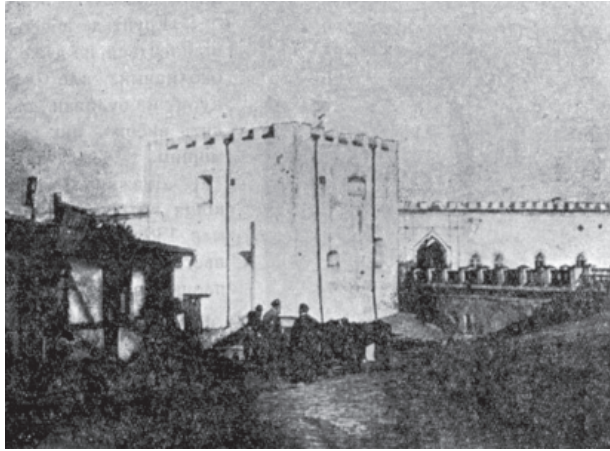
20. Межбiзький замок з пiвнiчно-схiдного боку.

21. Пiвнiчно-захiдний бiк Межбiзького замку.

Межибзькі купці провадили торг не тільки в містечку, але далеко за його околицями, ганяли волів до Польщі, возили солону рибу до Львова, то-що.

Русько-українська людність у М. була досить розвинена. Межибзькі міщани в XVI—XVII в. мали жвавий зв'язок з Львовом, з Львівським братством. Межибзькі міщани, буваючи у Львові в торговельних та виробничих справах, привозили до М. з Львівських братських складів книги, а до Львівського братства приставляли віск. Мали межибзькі міщани зв'язок і з Київом; деякі з межибзьких родимців вчилися в Київській академії. У Межибожі в XVII в. складено русько-українського літописа відомого в історіографії під назвою Львівського літопису, що охоплює період 1493—1649 рр. М. був

22. Західній бік Межибзького замку.

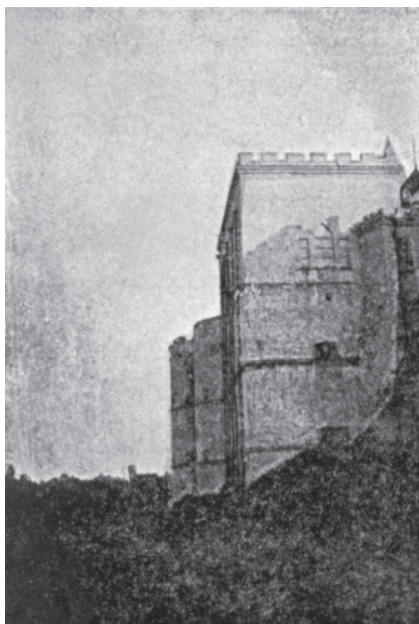
церковно-адміністративним центром православ'я. Тут у XVI—XVII в. жив представник Львівського єпископа — намісник. У М. було кілька церков і при них братства; одна з них, Успенська, мурована XVII в. являє собою зразок подільського церковного будівництва оборонного характеру.

Реформатський рух XVI в. зайшов і до М. — р. 1570 зазначено в М. протестантську громаду. Власник М-а Семявський співчував протестантизму, і в актових книгах Кам'янецького земського суду XVI в. згадано за кальвінського проповідника в Межибожі Томаша Ходоровського.

Жидівська громада в М. була багата, численна, відома на Поділля в XVI—XIII в. Тут у половині XVIII ст. серед жидів з'явився особливий релігійний рух, що звався хасидизмом. Творцем того руху чи секти був Ізраїль Бешт, що р. 1740 оселився в М. і тут-таки р. 1760 вмер. Відтоді в М. та інших місцях Західньої України існують хасиди чи цадики, що користуються особливою пошаною між жидівством. Пам'ять про Бешта ще й досі жива в М.

Теперішній замок у Межибожі виглядає дуже велично. Високі мури башти, балкони, прикраси верхів будівлі, контрфорси — все це ще й тепер справляють сильне вражіння на глядача.

План Межибізького замку не має правильної форми, як і план Кам'янецького замку. Побудований він на місі, що утворюють дві річки Бог і Божок, що тут зливаються на широких луках. Через це й план замку має приблизно форму довгастого трикутника, що своїм гострим кінцем лежить поміж з'єднання тих двох річок за схід, а основа того кутника лежить на захід, де й був в'їзд до замку.

23. Північний бік Межибізького замку.

Ґрунт, де збудовано замок, підноситься не дуже високо над околицями, але зате замкові мури й будинки піднесені досить високо, що робило замок міцним.

Довжина замку від в'їзду до кінця гострого (східнього) рогу має 130 метр., а ширина західнього боку замку 85 м. Вся площа замку має приблизно $\frac{3}{4}$ гектар. Найбільші і найвищі мури й будинки скупчені в східньому куті замку; тут з одного і другого боку вдовж замку побудовано трьохповерхові будинки, які зовні в двох долішніх поверхах мають амбразури, а на горішньому — вікна, — там були житла. Недалеко від рогу замку стоїть висока кругла башта, а далі квадратний будинок, обнесений другим трьохповерхо-

вим будинком з кількома рядами амбразур. Та остання прибудова стоїть нижче од башти й головних стін, і на тій прибудові угорі утворено просторий балкон, чи ганок, із залізними штахетами. Прибудова та виступає на схід поміж зливу річок ніби-то ніс корабля.

З північного боку замку, де лінія мурів утворює тупий ріг, збудовано восьмибoku трьохповерхову башту; зовні вона виступає п'ятьма боками чи гранками і має навкруги балкон із залізними штахетами, над першим (долішнім) поверхом (певне цей балкон пізніше збудовано). Від тої башти вдовж мурів з одного і другого боку йдуть будинки — житлові приміщення (це те, що за давніх часів звалося городнями або коморами).

На північно-західньому розі замку стоїть невисока, широка п'ятибочка башта, яка виступає чотирма своїми боками; вона двохповерхова і вікон не має, а тільки амбразури.

Коло цієї наріжної башти із західнього боку замку в'їзд до замку. Цей бік замку відділяється від рівнини глибоким ровом, через який змуровано на склепінню міст. З правого боку в'їзду вдовж стіни стоїть будинок, а далі довгий шпихлір. Будинок той прибудований вузьким боком до стіни замку, і з цього боку він має великі вікна з півциркульними верхами. Певне будинок цей збудовано недавно, бо такі великі вікна внизу, та й ще з боку рівнини, не могли будувати в оборонному замку за давніх часів. Теперішній міст також певне недавній, за старих часів певне тут був міст, що підіймався або знімався.

Всі верхи башт та мурів прикрашено зубцями, розетками й стовпчиками у стилі XVI—XVII в.

У середині замку стоїть церковна кам'яниця; по плану це довгастий чотирикутник з п'ятигранною абсидою; завдовжки 21 м., завширшки 10 м. Це колись був костюл, що його збудував як кажуть власник Межибожа Рафаїл Сенявський на місці давнього дерев'яного костюла. На утримання цього костюла фундатор дав село Русанівці. Р. 1831 цей костюл перероблено на православну церкву.

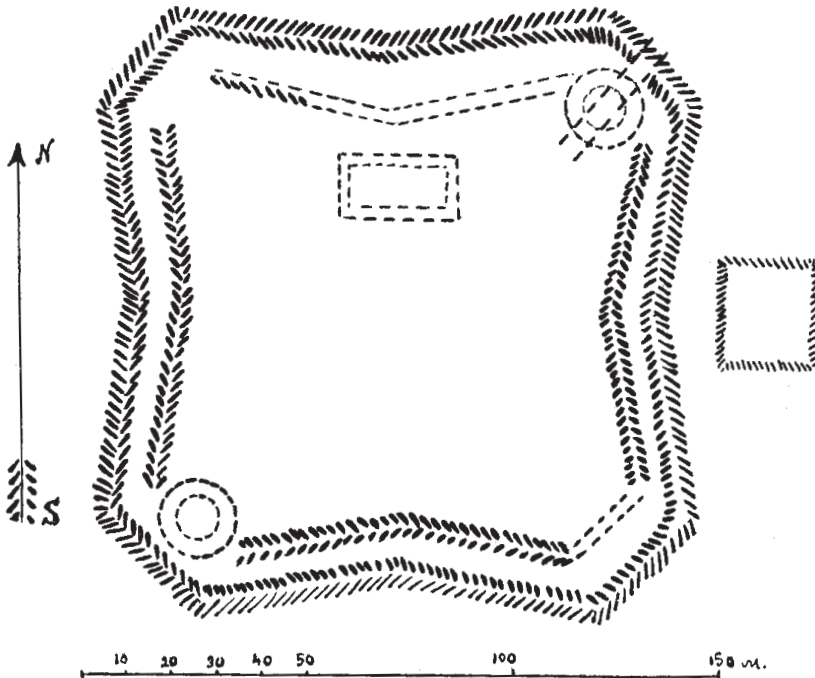

24. Південно-східній бік Межибізького замку.

У Межибожі були й міські укріплення, але вони не збереглися до наших часів. Певне кругом міста були вали й рови, а може й мури, або паркани. Про це знаходимо вказівки в грамоті Межибізького власника 1593 р. Там сказано, що міщани повинні завсіди лагодити „перекопи, кобилиці, башти, вежі, паркани і брами, мати своє воротне (сторожу), щоб не було шарпанни, як раніше“. Ці оборонні будовання були певне в місті, а не в замку, бо замок був на утриманню власника міста. З тої-ж грамоти, а також грамот межи-

бізьким цехам XVII—XVIII в. видно, що міщани повинні були в часи небезпеки, коли підступав ворог, з'являтися на вали з своїми рушницями; усі цехи повинні були мати свою зброю: кожен майстер мусів мати рушницю чи мушкет і запаси до них — порох та кулі. „А гарматами та гаківницями забезпечати буду я“, пише в грамоті 1593 р. власник міста ¹⁾.

25. План замчища коло м. Межибожа.

До вищезазначених відомостей про межибізькі фортифікації треба додати, що в двох кілометрах од Межибізького замку при Богу, нижче Межибожа, є замчище з валами і слідами мурованих будинків.

Стоїть воно на невисокому березі Богу коло самої річки. План замчища в загальному квадратний, причому всі чотири боки мають зламані лінії в середині до центру. Довжина боку приблизно 125 м., а вся площа замчища займає приблизно 1,2 дес. Південний бік підступає до Бога. З усіх боків навкруги замчища йдуть два рівнобіжні вали: зовнішній нижчий і внутрішній вищий; між валами рів. У деяких місцях внутрішнього валу видно сліди

¹⁾ Е. Сьдинський, Матеріали для історії цеховь вь Подолии, Кам.-Под. 1904.

мурів. На двох рогах замчища (південно-західньому й північно-східньому) видно фундаменти чи сліди круглих башт, через одну башту (північно-східню) був уїзд. У середині замчища помітно фундамент якогось мурованого будинку з каменя й цегли. Цегла мала приблизно такі розміри, як теперішня цегла (завдовжки 24 см., завширшки 13 і завгрубшки 9 см.); на цеглі видно подовжні жолоби від пальців робітників.

Каміння що було на замчищу, давно вже розібрали місцеві мешканці на свої потреби. Кажуть, що почав розбирати каміння ще в 20-х роках XIX ст. управитель маєтку Чарторийських Пухальський; без відома пана він будував з того каміння панські стайні. Але коли дізнався про це власник маєтку, то дуже ганив за це свого ретельного службовця.

Місцевість тую де замчище називають Раковець.

Що то за замчище — невідомо. Місцевий переказ твердить, наче-б це замок угорського князя Ракоція, що колись (1657 р.) стояв із своїм військом під Межибожем, але відомо, що угорське військо після того, як погромили його поляки, окопалося під Межибожем, і значить Ракоцій не міг будувати тут мурований замок. Може назва місцевости Раковець викликала легенду про те, наче-б побудував замка Ракоцій. А може й інакше: місцевість так називається від того, що там були окопи Ракоцієвого війська.

В одній давній статті про Межибізький замок (А. Скальковського 1847 р.) говориться, наче-б у того Ракоція, що колись воював за Польщею і окопався під Межибожем, був син, що провадив війну з цісарем Леопольдом і в 1706 р. мусів був тікати в чужі краї, знайшов притулок у маєтку Сенявського та й жив у замку Раковці, що лежав недалеко від Межибожа, і руїни того замку можна було бачити тоді 1847 р. серед озера, що утворилося з бозької води.

Може і справді втікач Ракоцій і побудував замок на місці окопів свого батька.

Література про Межибіж і його замок.

Marczyński, Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej, t. I. Wilno 1820 р., ст. 330—333; t. II, W. 1822, ст. 51—46.

Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, t. II, część II, Warsz. 1846, ст. 1003—1005.

А. Скальковскій, Замокъ въ Межибожѣ (изъ записокъ путешествія 1843 г.)—„Иллюстрація“ вид. під ред. Кукольника, 1847 р. № 16, ст. 245; переклад цієї статті в жур. „Biblioteka Warszawska“ з доповненнями Собещанського, 1848 р., т. I, ст. 192—199.

М. Орловскій, Историко-статистическое описание мѣстечка Межибожа—Под. Епархіальныя Вѣдомости, 1862 р. № 15.

Описи мѣстечка—„Tygodnik Ilustrowany 1867 р. № 382.

К. Пуласкі, Międzybóż—„Kłosy“ (Warsz.) 1872 р. № 382 (т. XV), ст. 274—275.

Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. VI.

„Подолія—историческое описание“ Спб. 1891 р., ст. 69 поясненъ.

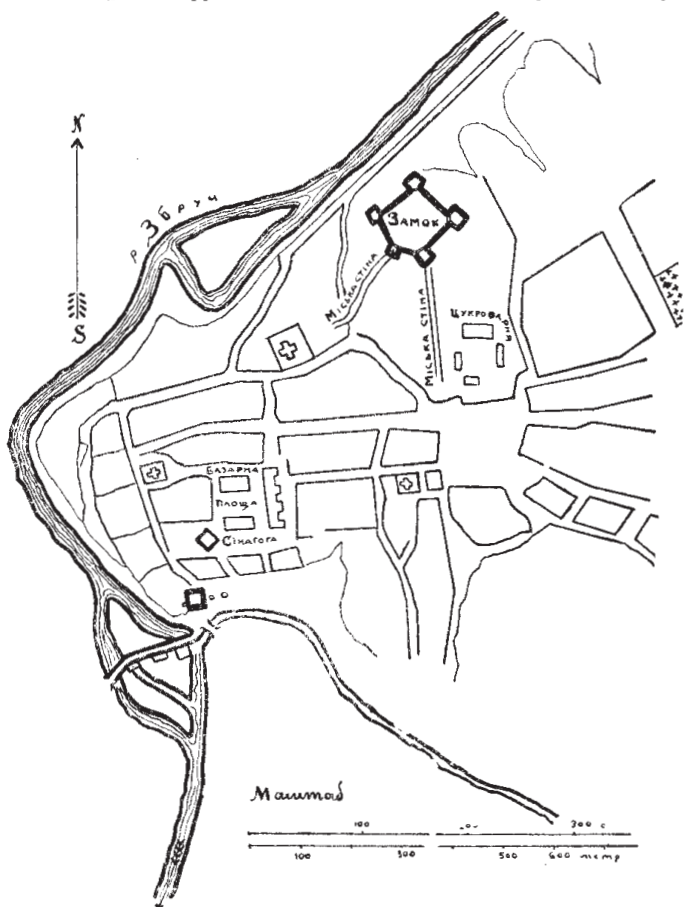
Труды Подольскаго Историко-Статистическаго Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901 р., ст. 546.

Гульдманъ, Памятники старины въ Подоліи, Кам.-Под. 1901, ст. 160—164.

Е. Сѣцинскій, Матеріали для исторіи цеховъ въ Подоліи. Кам. Под. 1904 (з „Трудовъ Под. Церк. ист.-археол. общества“, X),—тут надруковано Межибізькі грамоти XVI—XVII ст. Єврейська Мекка й Медіна, Г. Наумєнка—жур. „Глобус“, Київ 1926 р., № 22.

3. ЗАМОК У САТАНОВІ.

На найкрайнішому західньому кінці радянського Поділля вдовж лівого боку Збруча було колись кілька замків: у Чернокозинцях, Збрижу, Гусятині, Сатанові. Між цими Збручанськими замками значніший був у містечку Сата-

26. План м. Сатанова.

нові, і від цього замку залишилося найбільше останків до наших часів. Цей замок як і Межибізький та Зіньківський замки належав в XVI—XVII ст. Сенявським.

Сатанів, за 60 кілометрів від Кам'янця, лежить на високому лівому березі Збруча. Внизу, недалеко річки, містяться хати міщан; вище розташувалось

жидівське селище (це й єсть власне містечко), а ще вище розкинулися селянські садиби, закриті садками. Різні частини цього селища звуться по парафії: Юринці, Покрівка, Богослівка, Спасівка.

Знахідки в Сатанові неолітичного приладдя, печери в скелях, могили (кургани) по околицях цього містечка, великий земляний вал, що тягнеться від Сатанова на південний схід протягом 30 кілометрів.— все це свідчить за те, що Сатанів селище дуже старовинне. Саму назву містечка дехто пояснював так: коли римське військо Траяна здобувало Дакію та йшло далі, на північ, то один з воевод Тонілій дійшов з військом до того місця, де тепер Сатанів і запитав своїх легіонерів: *Sat an pop?* тоб-то: доволі чи ще йти далі. Йому відповіли: *Sat*; від цього ніби-то і назвали Сатановим те селище, що повстало ¹⁾.

Вперше Сатанів з'являється в історичних документах за першого шляхетсько-польського наступу на Поділля: 1404 р. король Ягайло дав Петрові Шафранцю Сатанів з околицями й Зіньків з деякими селами на таких умовах: власник сам або рівний йому заступник має жити в наданих місцевостях, повинен ставити, коли буде треба 6 сулиць і 12 стрільців (*cum sex lanceis et duodecim balistrariis*, а коли треба боронити край сам з усіма своїми людьми; піддані його мають виконувати всі служби і давати такі самі податки, як і за давніх володарів Поділля (Коріятовичів)²⁾. Згодом ці маєтки викупив у Шафранця Витовт р. 1431 і надав Ягайло Петрові Одровонжеві на таких-же умовах, як і за попереднього надання³⁾. Це надання був ствердив король Владислав III в 1436 і 1440 рр. тією-ж умовою — жити самому або через заступника в наданих маєтках і виступати збройно з 6 сулицями й 12 стрільцями (*cum hastis et sagitariis*)⁴⁾.

Сатанівський маєток належав Одровонжам та їх нащадкам років 300. Останній з роду Одровонжів помер 1523 р. Єдина його дочка Софія вийшла заміж за Яна Криштофа Тарновського і вдруге за Яна Костку. Дочка її Катерина вийшла заміж за Адама Єронима Сенявського. Отже Сатанів перейшов до межибізьких панів, і належав їм до половини XVIII в.

Місто Сатанів у XV—XVI ст. не могло добре розвинутися, бо цю місцевість часто спустошували татари, і власникам цього міста доводилося чимось приваблювати людність. Так р. 1523 власниця Сатанова Софія з Спрови Тарновська дала право Дмитрові, „війтові і осадці Сатанівському“ осадити 10 кметів на Сатанівському ґрунті, коло ставка Войтовського за тією умовою, що коли вийде термін вільності тих кметів, то кметі належатимуть Дмитрові до його смерті⁵⁾.

Щоб забезпечити людність від татарських нападів, Одровонжі у Сатанові збудували замок, мабуть ще в XV ст.

¹⁾ Але чи не від слова „Сатана“ походить назва містечка. Недалеко від Сатанова в Галичині є місто, що має назву від іншого подібного слова (Чортків).

²⁾ Арх. Ю.-З. Росції, ч. VIII т. II, ст. 327—8; Грушевський, Історія V², 80.

³⁾ Арх. Ю.-З. Росції, VIII, II, 329.

⁴⁾ *Id.* 331. Грушевський, Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відношень Зах. України, Львів 1906, ст. 36.

⁵⁾ *Białkowski L., Podole w XVI wieku, Warszawa 1920, ст. 20.* (Актова книга № 3604, т. 235 — в Київ. Цент. Архіві).

Та дарма що в С. й був замок місто часто терпіло від татар. Так р. 1528 С. спалили татари. Року 1530 це місто знов спустошено; і цього-ж року за податковими списками рахувався тільки 1 плуг (aratum — плуг — одиниця тогочасного оподаткування)¹⁾. Року 1532 король Жигимонт I дає пільги міщанам Сатанова й Рова (що згодом називавсь був Бар) — одзвільє ці міста та околичні села на 8 років від „шоса“, „чопового“ та інших податків. Турецькі та татарські наїзди спустошили ті осаді, отож треба було піднести їх матеріальний стан²⁾.

Певне ці пільги та те, що був у Сатанові замок, приваблювали людність до Сатанова: сюди тікали люди з інших місцевостей; так, року 1539 тут були втікачі з Городниці, Сквородинець і Перегінки; 1559 р — з Лоївець³⁾.

Року 1561 власники Сатанова Ян Кристоф Тарнавський та його дружина Софія дають пільги новим поселенцям Сатанова — звільняють їх від усяких податків і повинностей на 8 років, а так само встановлюють обов'язки міщан: платити що-року по 15 грошей чиншу, давати медову данину; ті міщани, що випасають свиней у панських лісах, повинні давати 20-ого кабана; всі повинні робити 5 день на рік (1 день оранки й сіви, 2 дні косовиці й збору сіна і 2 дні жнив); також давати підводи до Микулинець і Тинкова і відбувати „шарварки“. Року 1566 король Жигимонт-Август підтвердив ті пільги й обов'язки сатанівських міщан⁴⁾.

Відтоді сатанівська людність збільшується: р. 1565 ремісників було 15, а р. 1578 р. — до 50 (тут були шевці, кушнірі, ковали, шлюсарі, сідлярі, лучники, мечники, римарі, то-що); плугів тоді було 53. Року 1583 було ремісників 58⁵⁾.

Міщанство Сатанова в XVI—XVII ст., як і межибізьке, було досить розвинене і свідомо силкувалося поліпшити своє становище. З сатанівських міщан вийшов відомий бунтар проти польсько-шляхетського режиму кінця XVI в. Наливайко⁶⁾. 1590 р. сатанівські міщани прохали Львівське братство дати їм „порядки братські“ (певне дати „артикули“, устав братства), бо вони ухвалили запровадити в себе братські порядки⁷⁾. Певне, в Сатанові за давніх часів була активною і церковна справа (а церковна справа тоді з'єднувалася з справою національно-суспільною): тут, у Сатанові проживав намісник Львівського православного єпископа, т. зв. офіція⁸⁾. Близько міста Сатанова мстився під Збручем православний монастир, звідки, певне, вийшов відомий освітній діяч Арсеній Сатановський (на прізвище Корецький), що видав у Москві Словник, то-що. В одній з Сатанівських церков збереглася рукописна книга XVI ст. (Євангелія), що її передано р. 1888 до музею давнішої Київської дух. академії.

¹⁾ Dr. Antoni I., Zameczki Podolskie I, 16; III, 112. Źródła dziejowe XIX, 164.

²⁾ Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. VIII, т. I, ст. 63.

³⁾ Białkowski, Podole w XVI wieku; Warsz. 1920 ст. 70.

⁴⁾ Ib., ст. 198 і 205.

⁵⁾ Źródła dziejowe, XIX, Ст. 179, 237 й 242.

⁶⁾ Грушевський, Історія VII, 217.

⁷⁾ Ib. VI, 533.   ⁸⁾ Źródła dziejowe, XIX, 234, 238.

XVII століття для Сатанова, як і взагалі для Поділля, було дуже неспокійне, важке.

Р. 1617 татари ограбували місто й околиці та забрали в полон багато людей і ті полонені здебільшого загинули від морозу. 1618 р. татари теж розграбували сатанівські околиці¹⁾. Подібні-ж руйнації траплялися згодом.

Щоб поліпшити економічний стан міста по тих руйнаціях, власниця Сатанова Катерина Сенявська дала тому місту привилей на „Магдебурзьке право“, на самоврядування, але зазначила, що за собою застерегає право призначати війта, а так само остаточно вирішувати ті справи, що будуть апелюватися до власника міста; також у тій грамоті власниця міста обов'язує міщан будувати і підтримувати міські фортечні спорудження²⁾.

Коли Б. Хмельницький почав війну, то козаки захопили Сатанів за допомогою міщан. Згодом повстали з Галичини опришки і розграбували місто Сатанів.

Року 1651 козаки й татари зруйнували те місто, і міщани мусіли тікати за Дністер³⁾.

Року 1672 турки окупували Поділля і здобули й Сатанів. За рік поляки відбили в турків це місто, а тоді турки через три роки знов підгорнули місто під свою владу. Треба сказати, що, окупувавши Поділля, турки весь час боролися з поляками за Поділля. На-весні 1676 р. коли султан Мохаммед IV мстився за свого сина, що вбив його в Ладжині козацький полковник Мурашко, то спустошив Подільські міста, як за це говорилось вище, між іншими і Сатанів. Збереглася згадка, що сатанівці очайдушно відбивалися і в замку, і в церквах, і в синагозі. Турки-ж здобувши місто і замок нікого не помилювали; загинуло близько 4.000 людей. Досі збереглася тогочасна пам'ятка — ікона Христа, в сатанівській Юріївській церкві. Як свідчить напис на тій іконі, турки її порубали.

Відтоді (1676 р.) Сатанів був у руках турків до 1699 р., коли Поділля знов повернуто до Польщі. Року 1702 в Сатанові і його околицях повстали селяни, що вбивали поляків і жидів та й грабували їхнє майно.

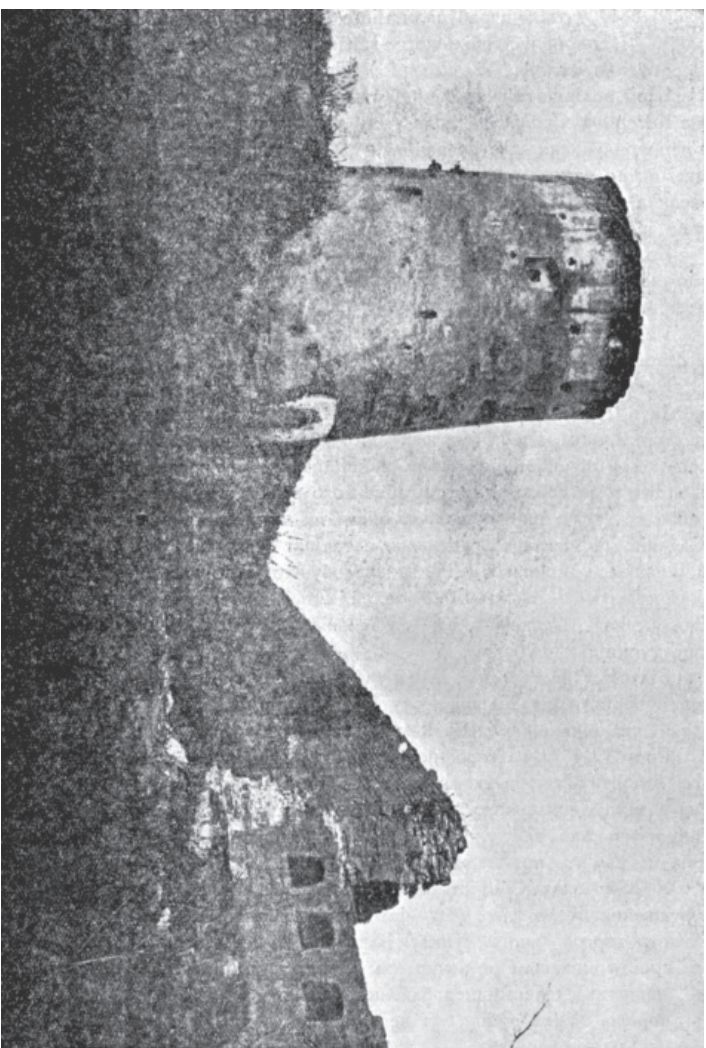
Року 1711 цар Петро, повертаючи з Прутського походу, був у Сатанові й гостював у Сатанівському замку у власника його, великого коронного гетьмана Адама Сенявського. Збереглася згадка про те, що цар жив у будиночку, який стояв коло замку. В тім будиночку на камені було виріто російського герба на пам'ять про перебування там царя.

У 20-х роках XVIII ст. власник Сатанова поновив замок і міські фортечні спорудження. Коло того часу місто стало збільшуватися і набирало значіння великого торговельного пункту. Власники міста хотіли організувати місцевих ремісників і видавали ремісницьким цехам привилей. У своїх грамотах цехам вони пишуть: „дочекавшись бажаного спокою в країнах Подільських, де досі рука ворогів тяжко руйнувала все, проливала кров християн і до щенту зруй-

¹⁾ Piasecki, Kronika 258; Петрушевич, Сводная летопись I, 427.

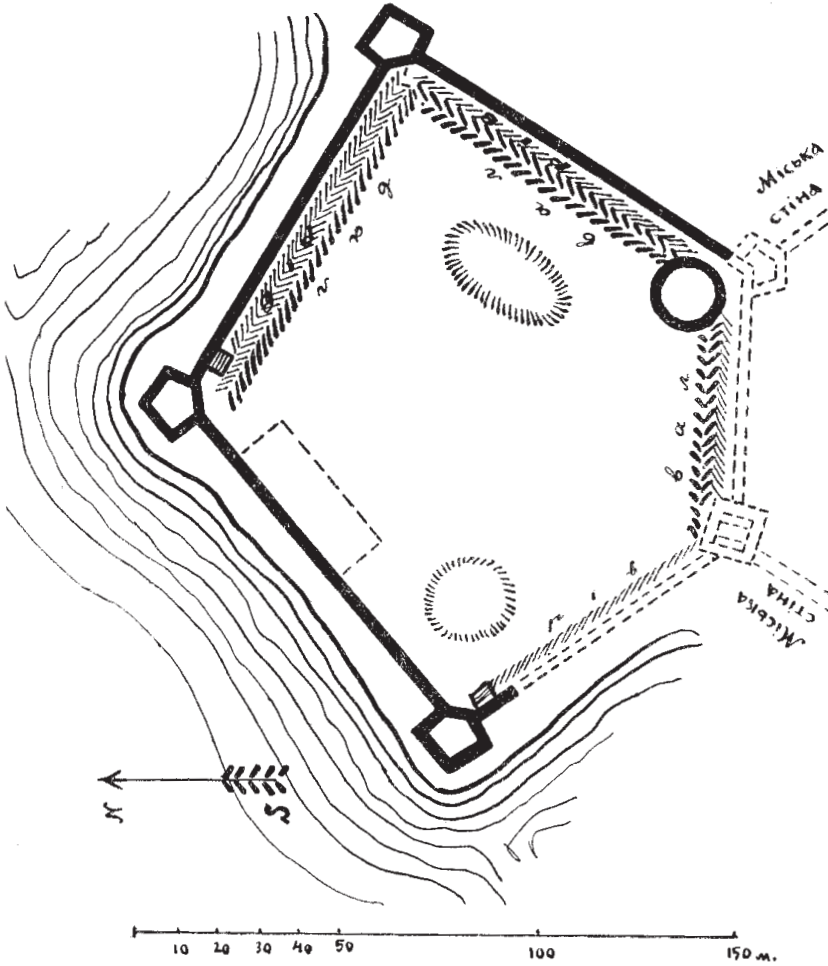
²⁾ Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, II, 962.

³⁾ Michałowski, Księga pamiętnicza, 198; Акты Ю.-З. Россіи, III, 455; Памятники, I, III, 278.

27. Башта на південно-східному розі Саганівського замку.

нувала країну порушивши добрий лад, я, бажаючи, щоб піддані мої до давніх фортуна дійшли і порядки в себе добрі завели, дозволяю на їх прохання

28. План Сатанівського замку.

об'єднуватися в товариства й громади та й приймати до них людей пристойних і добре в ремесві освідчених і мати свій цех", і т. д. ¹⁾).

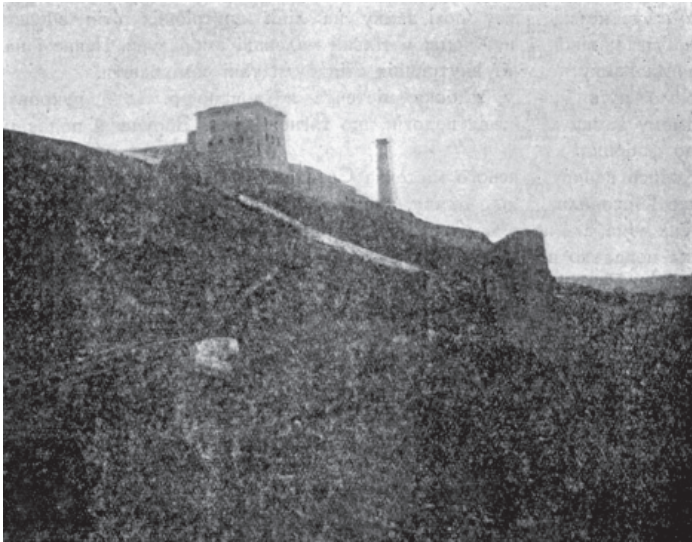
¹⁾ Е. Сѣцинскій, Матеріали для історії цеховъ въ Подоліи, Кам.-Под. 1904 р., ст. 97—100.

29. Міська брама в м. Сатанові.

Тоді-ж почали оселятися в Сатанові купці грецькі, вірменські й жидівські. Жидівська місцева громада була дуже багата, її поважали всі кагали подільські. Коли в половині XVIII ст. з'явилася серед жидів на Поділлі містична секта франкістів, то р. 1756 в Сатанові відбувся з'їзд рабинів та й ухвалив вимагати від членів новоявленої секти, щоб вони прилюдно зреклися своїх „помилко“, і деякі члени секти скорилися тій вимозі.

Сатанівський замок містився на горі над річкою Збручом. За планом він п'ятикутний, не зовсім правильної форми: три боки завдовжки більше-

30. Сатанівський замок з північного боку.

менше по 105 метр., четвертий бік 85 м. і п'ятий південний 65 м. Вся площа замку займає приблизно 1½ гект. На всіх рогах п'ятикутника були башти, а межі баштами, як звичайно були мури.

Башти досі збереглися на тих рогах, що виходять над Збруч, а так само на суміжному розі східньому. Дві наріжні башти, що були з боку містечка, не збереглися, а тільки фундаменти їх трохи визирають із землі.

В'їзд до замку був у наріжній башті, що виходила на південь з боку містечка, але тієї башти тепер немає.

Мури, що з'єднували башти, були подвійні: окрім зовнішніх були внутрішні, що йшли рівнобіжно зовнішнім; внутрішні мури стояли на валу і через це були вищі від зовнішніх. Вали, де містилися внутрішні, відокремлювалися від зовнішніх ровом. Рови були також і зовні по-за мурами. Внут-

рішні мури не збереглися; тільки подекуди на валах видно сліди їх. З боку, що виходить над Збруч, мури були ординарні, не подвійні, бо тут стрімка гора, і підступ з того боку захищає сама природа.

Башти що стояли зовні на рогах замку були чотирибокі і далеко виходили за лінію мурів, і тільки одним своїм рогом увіходили в кут замку. Ширина боків башт коло 8,5 метр. Башти триповерхові; долішній поверх значно ширший від інших двох поверхів. У долішньому поверсі де-не-де є амбразури, в середньому поверсі по 4 амбразури з кожного зовнішнього боку, а на третьому поверсі по 2 невеликі вікна з кожного боку.

Мури замку зовнішні не скрізь збереглися; по деяких місцях висота стін доходить до 10,5 метр.

У південно-східньому розі замку на лінії внутрішніх стін збереглася кругла башта; вікон у неї нема, а тільки маленькі амбразури. Певне і на інших рогах замку на лінії внутрішніх стін були такі самі башти.

Коло руїни замку з боку містечка збудовано р. 1895 цукроварню, а в самому замку міститься водогін, що тягне воду з Збруча й подає її наверх до фабрики.

Колись навкруги всього містечка Сатанова були мури, що охоплювали містечко й сходилися коло замку, впираючись у південний його бік. Тепер мурів цих нема, але коло замку сліди їх ще досить помітні. На південному кінці містечка недалеко від рч. Збруча була в'їзна міська брама в башті, що й досі збереглася. План цієї башти квадратний, довжина боку 11 метр. У долішньому поверсі башти амбразури розміщені несиметрично. На другому поверсі — вікна з кам'яними арчабами, з фронтового боку три вікна, а з інших боків по двоє. На третьому поверсі — амбразури, по дві з кожного боку, а на самому верху башти, де були зубці, а тепер ще zostалися кам'яні кронштейни, розміщені стрільниці по 6 з кожного боку. Коло башти з двох боків від в'їзду помітні сліди мурів що охоплювали місто. В'їзд з фронтового боку (від річки), оброблено тесаним камінням; над в'їздом вставлено кам'яну таблицю з написом, а над нею другу з виритим гербом власника містечка й арматурою.

Напис над в'їздом (давнішим, тепер через башту не проїжджають, а обминають її) такий:

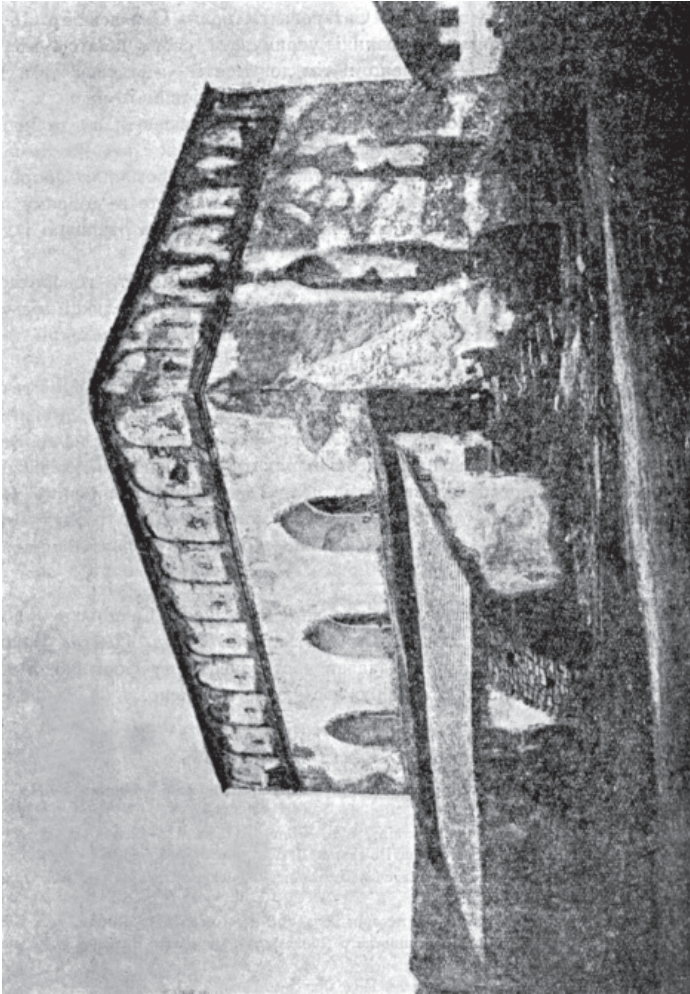
D. O. M.

Adamus Nicolaus a Granow Sieniawski, Comes in Szklow et Misz, castellanus Cracoviensis, supremus exercituum Regni dux, securitati publicae propugnaculum hoc erexit anno Christi MDCCXXII, defensurus etiam muro patriam, quam toties pectore tutebatur, provida scilicet mens fundatoris, ut Portae Othomanicae via in Poloniam praecluderetur, portam hanc extrui curavit et ut pari praesidio uteretur contra barbarorum incursiones, furenti tartaro Satanovum opposuit, contra quod nec portae inferi praevalerent, maxime cum clausa hostibus; soli tantum Deo, Regi et Patriae claves suas sit redditura

Anno Domini 1724.

Оцею вихвальний напис у перекладі звучить так: Адам Микола з Гранова Сенявський, власник Шклова і Міши, каштелян краківський, найвищий

проводир державного війська, для громадської безпеки оцю твердиню відновив року Христового 1722, маючи намір мурами захищати батьківщину, що її

31. Синагога в м. Сатанові.

стільки разів захищав грудьми. Отож віща думка фундатора подбала побудувати оцю браму, щоб Отоманській Порті загородити дорогу до Польщі, а щоб користуватися рівною силою проти нападів варварів, лютому татарові проти-

ставив Сатанів, проти чого навіть і ворота адові не здолають, надто коли (цю твердиню), закрито перед ворогами; одному тільки Богові, Королеві й Батьківщині віддаватиме свої ключі. — Року Божого 1724.

У привилеї, що видала власниця Сатанова Катерина Сенявська р. 1641, зазначено, що міщани сатанівські повинні утримувати своїм коштом міські фортифікації. „Як це місто, — сказано в тім документі — міститься там, де ворог хреста святого робить часті напади, то всі повинні на всяк час, коли того потреба покаже, з свого осередку на сторожу висилати, а для цього двох сторожів давнім звичаєм мають держати; так само повинні дбати щоб вали коло міста були в найкращому стані, також мати зброю для оборони, себ-то гаківниці, шмигівниці, порох і олово й держати все те в доброму порядку і назавсіді. До того кожен міщанин повинен мати рушницю і два фунти пороху, а так само дві копи куль“¹⁾.

У цехових сатанівських грамотах першої чверти XVIII ст. говориться, що коли нападають вороги, ті ремісники, котрі живуть на юрисдикції міській повинні ставитися до міської оборони, а ті котрі живуть на юрисдикції замковій — ставитися до замкової оборони²⁾.

До опису міських фортифікацій Сатанова треба додати що в містечку недалеко в'їзної міської брами стоїть мурована жидівська синагога, що виглядає як невеличкий замок. Вона має високі мури й міцне склепіння на вершку; дах на тому склепінню ховається за високі парапети (надмурки) з маленькими стрільницями. У стінах нижче од парапетів великі вікна з гостролукими верхами. З одного боку будинку прибудовання для жіночого відділу. Завдовжки головний будинок синагоги 18 метр., завширшки — 16 м. Побудовано оцю синагогу 1532 р. (Орловський).

Недавно (1924 р.) місцева влада була вирішила знести Сатанівську фортецю, бо вона ніби загрожує людському життю, але Всеук. Центр. Викон. Комітет ту постанову скасував і наказав реставрувати ту фортецю, а для того заасигнував 5.000 карб. Реставрацію цю ще не зроблено.

Література про Сатанів та його замок.

Marczyński, Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. Wilno 1820, t. 1, str. 304—309.

Przeddziecki, Podole, Wołyń, Ukraina, t. II, Wilno 1841, str. 41—49.

Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, t. II, Warszawa, 1845, str. 962—964.

Историко-статистическое описание местечка Сатанова Проскуров. у., свящ. М. Орловскаго. Под. Епарх. Ведомости 1862 г. № 3.

Антонович В., Монографія по історії западної й юго-западної Росції, т. I, Київ 1885, стр. 445—451 (Стаття: „Лѣтопись Сатановскаго монастыря“; ця стаття була передрукована в „Києв. Стар.“ 1882 р. фебр.).

Гульдмань, Памятники старины въ Подолии. Кам.Под., 1901 р., стр. 166—172.

Труды Подольскаго Епархіального Историко-Статистическаго Комитета, вып. IX, Кам.Под. 1901, стр. 896—900.

Słownik geograficzny, X, str. 336.

¹⁾ Привилей 1641 р. був у копії в архіві Сатанівського монастиря.

²⁾ Е. Сѣцинскій, Матеріали для історії цеховъ въ Подолии, К.-П. 1904, стр. 98.

4. ЗІНЬКІВСЬКИЙ ЗАМОК.

За 65 кілометрів від Кам'янця на північний схід при річці Ушиці є містечко Зіньків відоме на Поділлі своїми ганчарними виробами. Власне містечко, як розуміють на Поділлі це слово—себ-то жидівське поселення, міститься на горі на високорівні, а внизу вдвож річки, на її широкій долині розкинулося селянське поселення, що частини його мають окремі назви: Кривуля, Калинівка, Адамівка, Горбашівка, Соколова.

Зіньків виступає в історії досить рано, разом з м. Сатановим: в 1404 р. король Ягайло дає Зіньків з околицями й Сатанів Петрові Шафранцеві. Року 1431 цей маєток передано іншому польському культуртрегерові Петрові з Спрови Одровонжеві. На яких умовах дано ці маєтки, сказано вже в попередньому нарисові про Сатанів.

У XV ст. і у першій половині XVI ст. Зіньків був за головне місто Зіньківської округи, що тяглася аж до Дністра на південному сході (Лядава, Немія).

Одровонжі в половині XV ст. збудували в Зінькові на горі оборонний замок, щоб захистити місцеву людність од татарських нападів. А щоб притягати поселенців до міста, власники його давали їм різні пільги; так Андрій Одровонж в 1458 р. дав місту привилей на магдебурзьке право і на деякі полегшення щодо податків; цього привилея ствердив король р. 1566.

Від Одровонжів Зіньків з околицями, як і Сатанів, перейшов через шлюб до Сенявських, що володіли на Поділлі ще й Межибожем. Ці маєтки були в руках Сенявських до половини XVIII ст.

Але Зіньків за тих часів кількістю людности, торгівлею й виробництвом був менший від інших подільських міст, що належали Сенявським. Це видно з податкових списків. XVI в. р. 1565 було в Зінькові ремісників тільки 7, в 1583 р. — 14 ¹⁾. А як Зіньків мав замок, то це все-таки забезпечувало людність од татарських погромів. Коли в половині XV в. (1452 р.) татари, напавши на Поділля, здобули замок Рів і захопили там старосту Стогнова Рея з родиною, то мешканці знищеного поселення Рова перейшли до Зінькова, а потім, коли в першій половині XVI в. відновивши поселення Рів назвали Баром, і збудували в ньому замок, то втікачів з Рова до Зінькова (тих, що втекли в 1452 р. та їх нащадків, або може втікачів пізнішого часу) закликали до переселення в Бару (грамота 1540 р.) ²⁾.

У XV—XVI ст. Зіньківський замок відгравав був не аби-яку ролю в боротьбі з татарами, бо лежав він на тій бічній лінії Чорного татарського шляху, що йшов, як зазначено в акті 1570 р., від Бару через село Гармаки до Зінькова ³⁾. Так у 1453 р. татари напали на Поділля і забрали в полон багато людей; тоді зіньківський староста (чи „державець“) Ян Лаш разом із старостами межибізьким і лятичівським погналися за татарами та й погромили їх під Тереховлем. Року 1457 той зіньківський староста загинув у бійці з татарами

¹⁾ Źródła dziejowe, XIX, стр. 178 і 241.

²⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. VIII, т. 1, стр. 99.

³⁾ Арх. Ю.-З. Россія, ч. VIII, т. I, стр. 253.

1516 р. Яків Сецигневський розбив татар під Зіньковом. 1524 р. турки й татари спустошили Поділля, спалили місто Зіньків, обложили тутешній замок, але добути його не могли.

За таких обставин шло життя в цьому неспокійному місті. Але тутешнє міщанство як і межибізьке та сатанівське цікавилось суспільними й національними справами. Року 1521 будують коло підніжжя замка муровану Троїцьку церкву. В 1573—7 рр. якийсь „писарчук із Зінькова“ робить копії книг Скорининогo друку народньою мовою (першої чверти XVI ст.)¹⁾.

У другій половині XVII ст., за козацьких воєн та за часів т. зв. „Руїни“, Зіньків дуже спустошено. Року 1671 через Зіньків проїжджав мемуарист Вердум політичний агент Франції, і записав у своїх мемуарах таке про Зіньків: „З міста нічого не зосталося, подекуди стоять частини мурів, що його оточували, руїни двох храмів. Замок що стоїть перед містом на височині також здебільшого спустошений, але гарно збудований. До нього козацькі хлопці знесли своє збіжжя, не даючи татарам захопити його“²⁾.

Коли турки в 1672 р. захопили Поділля й держали під своєю владою 27 років, то й Зіньківський замок належав їм і певне вони його полагодили. Так само й власники-поляки, що до них повернувся Зіньків з початку XVIII ст., відновили місто. Року 1711 р. через Поділля проїздив данський посланець Юль і в своїх записках нічого не каже про руїну Зінькова; він занотував: „Зіньків місто велике, оточене мурованими стінами, що з них більша частина збереглася; на горі трикутна цитаделя“³⁾.

Після турків людиність Зінькова певне збільшилася, коли мандрівник 1711 р. каже, що це місто було велике. Але в першій половині XVIII ст. життя в Зінькові не було спокійне. В народніх повстаннях тогочасних селяни Зінькова та його околиць брали близьку участь. Так підчас повстання 1702 р. зіньківські селяни, називаючи себе козаками Палія й Самуся, напали на село Маліївці і робили бешкети в домах тутешніх панів⁴⁾. Коли р. 1734 спалахнуло знов народнє повстання на Поділля, то воно між иншим точилося коло Зінькова та близьких до нього містечок Городка та Солодковець. В народній пісні, записаній у Галичині:

Виступили козаченьки з міста із Зінькова,—
Ой летіли вражі ляхи з коней як солома.
А добре ся пани-ляхи з козаками били,
Що лежить їх від Городка за півтрети милі.
Ей показав Медвідейко богатирську славу,
Що потопив панів-ляхів в Городецькім ставу.
Ой як прийшли козаченьки та з-під Солонковець,
Валядося вражих ляхів як біленьких овець.
Нещаслива тая битва лиха наробила:
В Солонківцях із ляшеньків висока могила⁵⁾.

¹⁾ Грушевський, Історія України-Руси, VI, 430.

²⁾ Liske, Sudzoiemcy w Polsce. Lwów 1876, ст. 141.

³⁾ Чтенія Общ. ист. и древн. Рос. 1899 г., III, 356.

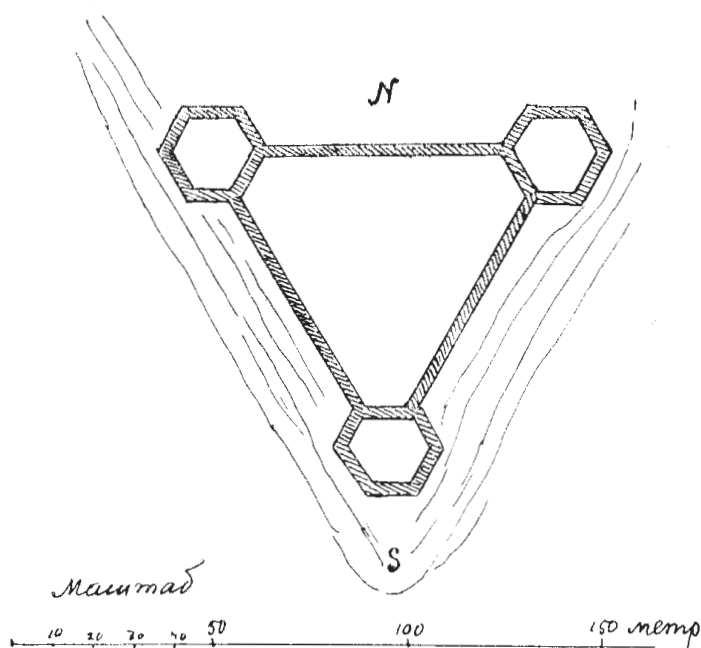
⁴⁾ Арх. Ю-З. Россія, ч. III, т. 2, ст. 453.

⁵⁾ Народня пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранья Я. Головацкимъ, т. 1-й, Москва 1878 г., ст. 14.

За Барської конференції 1768 р. Зінківський замок здобув конфедератський загін; після недовгої облоги цей загін піддався коронному регіментареві Ксаверієві Браніцькому¹⁾.

У XVIII ст. Зінків, як і Межибіж та Сатанів, належав Сенявським і Чарторийським. Дочка Адама Чарторийського Марія-Анна в 1774 р. вийшла заміж за князя Людвіга Віртемберзького і дістала в посаг Зінківський ключ. Ці власники кінця XVIII и початку XIX ст. силкувалися поліпшити

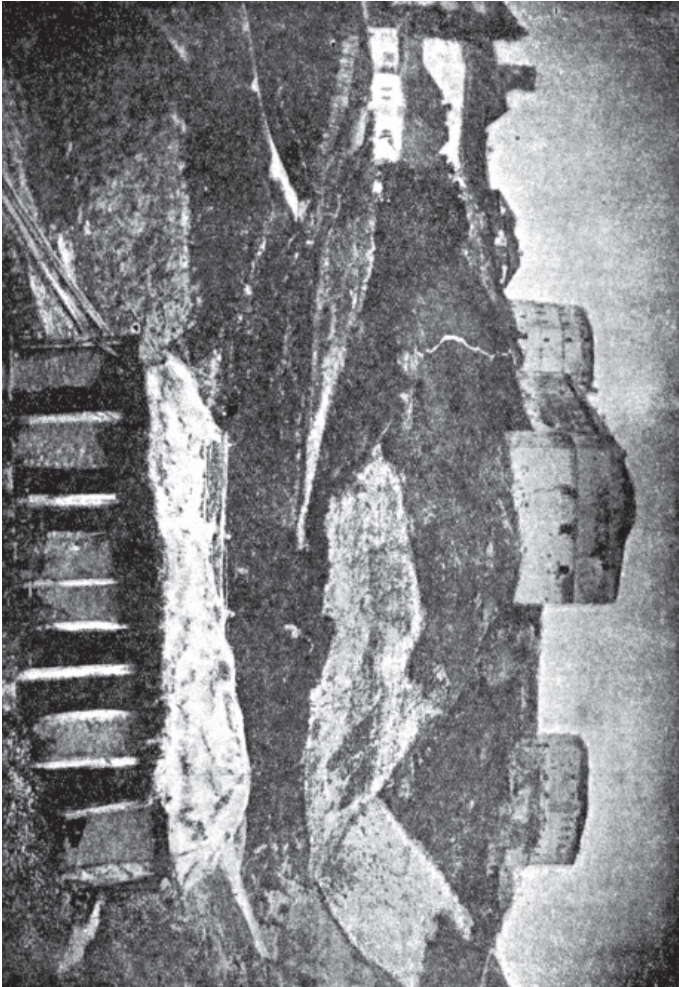
32. План Зінківського замку.

стан міста. Марчинський зазначив у своїй „Статистиці“, що в Зінкові (1820 р.) було проведено добру воду з сусіднього села Грем'ячки до самого ринку й тут серед ринку було поставлено гарний водомет; також побудовано панський „двір“ і коло нього „дзедзінець“, обсаджений тополями, то-що. Тепер того водомету немає, як немає й замку. Панський дім зостався і в ньому здавна міститься місцева школа.

Замок Зінківський містився на високому мисі, що виходив з одного боку над глибокою й широкою долиною рч. Ушиці, а з другого боку — над яром, утвореним атмосферними опадами. План замку — рівнобінний трикутник;

¹⁾ Dr. Antoni, Zameczki podolskie. T. II. Warsz. 1880, cr. 76.

боки його мали по 85 метр. Один бік трикутника повернуто до річки Ушиці. На кожному розі трикутника були великі й широкі шостигранні башти. Дві

33. Зинівівський замок у 70-х роках XIX в.

з них були триповерхові, а одна чотириповерхова. Між двома баштами, що стояли над долиною, був великий триповерховий будинок. Інші два боки замку були закриті мурами. Посередині північного боку, з боку містечка, був в'їзд до замку. Вся площа замку забирала більше-менше 0,5 гектар.

Нижче замку, під горою, стояли, ніби-то під захистом тієї фортеці, два муровані храми: Троїцька церква, збудована в XVI ст., і костюл XV ст. Вони збереглися й досі.

Як виглядав Зіньківський замок, можна бачити на фотографії 70-х років XIX ст., а також на літографії в альбомі Наполеона Орди того-ж часу¹⁾.

Тепер замка в Зінькові нема, як вже було зауважено.

У Зінькові крім замку були навкруги міста муровані стіни, як видно з вищезазначених звісток мандрівників Вердума й Юля, але тепер ніяких слідів тих стін нема.

Знищено Зіньківський замок так. Року 1872 люстраційна комісія передала замок „Сельському Обществу“, і він деякий час стояв непорушним. У 80-х роках у замку, власне в замковому домі, містилася „Станова квартира“: в долішньому поверсі була канцелярія станового пристава, середній поверх займав пристав для своєї родини, а на горішньому, як розказують, був горód чи квітник, бо тут на склепіннях було багато землі. Потім хтось вигадав, що замкові башти і будинок загрожують костюлові та іншим будинкам, що стоять під горою, і начальство загадало знищити замкові мури. Селянський уряд став розпродувати деревню і каміння на будівлі, а потім що восталося не продане, продали одному селянинові за 200 карб. з правом забрати із замку все, що йому тільки знадобиться. Він і розібрав рештки замкових споруджень і навіть викопав камінь з фундаментів. Ці розкопи в 1898 р. бачив київський історик небіжчик Орест Ів. Левицький (подорожуючи разом зо мною, Є. Сіцинським) і вмістив у „Кіевской Старинъ“ замітку під заголовком: „Истребление древняго замка въ Подоліи“.

Література про Зіньків і його замок.

- Marczyński, Stat., topogr. i histor. opisanie gub. Podolskiej, Wilno, t. I. 1820 р., ст. 341.
 Baliński i Lipiński, Star. Polska, t. II, Warsz. 1845 р., ст. 1030 і 1425.
 С ѣ ц и н с к і й Е., Древнѣйшія православныя церкви въ Подоліи. II. Св.-Троицкая церковь въ м. Зіньковѣ Летич. у. — Под. Епарх. Вѣд. 1890 г., № 16—17.
 Słownik geograficzny t. XIV, Warsz. 1897 р., 620—622.
 Труды Подольскаго Епарх. Ист.-Статистическаго Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901 р., ст. 520—523.
 Гульдманъ, Памятники старини въ Подоліи, Кам.-Под. 1901 р., ст. 130—131; 350—354.
 Прусевичъ А., Историко-археологическія і этнографическія замѣтки о м. Зіньковѣ Летичевскаго уѣзда. — Под. Епарх. Вѣдомости, 1905 р. № 14 і 15.

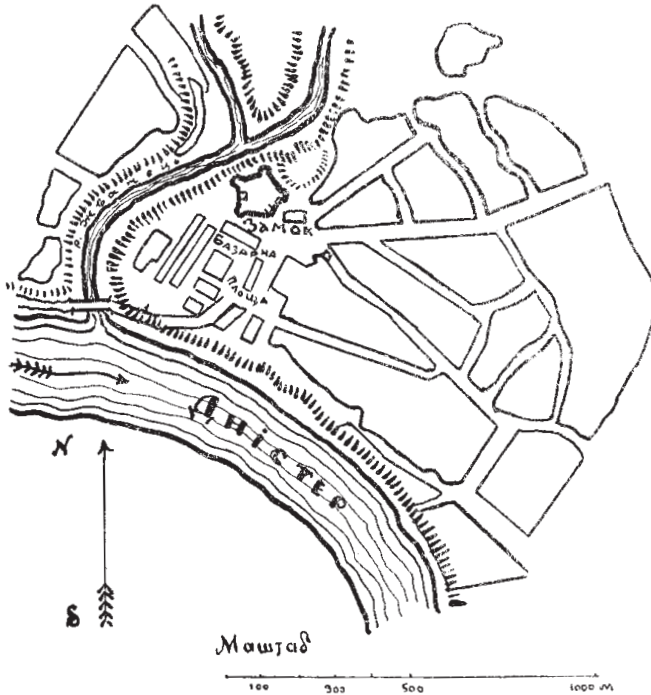
5. ЖВАНЕЦЬКИЙ ЗАМОК.

Жванецький замок стояв на самому південному кінці Кам'янецьчини.

Містечко Жванець над Дністром, за 20 км. від Кам'янця, з'являється в історичних відомостях з 1431 р. і цього року якийсь „рицар“ Свічка з Ле-

¹⁾ Album widoków gubernii Grodzieńskiej, Wileńskiej, Mińskiej, Koweńskiej, Wołyńskiej, Podolskiej і Kijowskiej, przedstawiających mejsca historyczne z czasów wojen Tureckich, Tatarskich, Krzyżackich і Kozackich, oraz przedhistoryczne... zrysowane z naturę przez Napoleona Ordę, 6 вип., Варш. 1873—1880 pp.

чина дістав од короля Владислава-Ягайла Жванець. Р. 1469 Жванець як королівщина був у „держанню“ Михайла Бучацького, що, коли перевірювано земельні документи, показав королівський дозвіл на право володіти цим поселенням з обов'язком особисто жити в тій місцевості й служити „з одним списом і чотирма стрільцями“ (cum una hosta et quattuor sagittariis)¹⁾. Наприкінці XVI ст. Жванець стає власністю Калиновських, що мали великі землі

34. План м. Жванця.

на Поділля. У першій чверті XVII ст. Валентій Калиновський, староста Кам'янецький, збудував у Жванці замок, як каже в своїх записках Яків Собеський, учасник хотинського походу 1621 р.²⁾. Перед тим Жванець був невеличким селищем, певне через те, що був висунутий на небезпечний південь: в 1530 р. в Жванці було тільки 2 лани (плуги), в 1565 р.—6 ланів, в 1578—8 ланів³⁾.

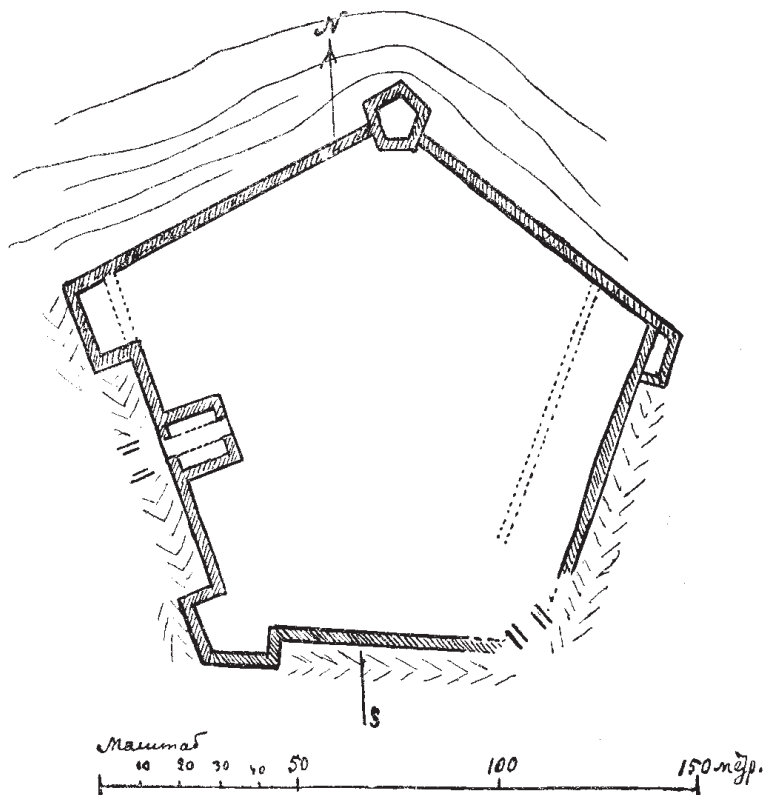
Відколи в Жванці збудовано замок поселення стало збільшуватися, але потім через той самий замок воно часто спустошувало, бо замок виступав

¹⁾ Źródła dziejowe, t. XVIII, część I, 60.

²⁾ Pamiętnik wojny Chocimskiej Jakóba Sobieskiego, Petersburg 1854.

³⁾ Źródła dziejowe, XIX, 159, 198, 223, 303.

активно підчас воєн, що точилися тут, в околицях славнозвісних фортець Хотинської та Кам'янецької. За польсько-турецької війни 1621 р. містечко Жванець пограбовано й сплюндровано через якусь злочинну провокацію як пояснюють польські історики: коли польське військо переходило через Дністер, то хтось пустив поголоску, ніби-то польський гетьман звелів знищити

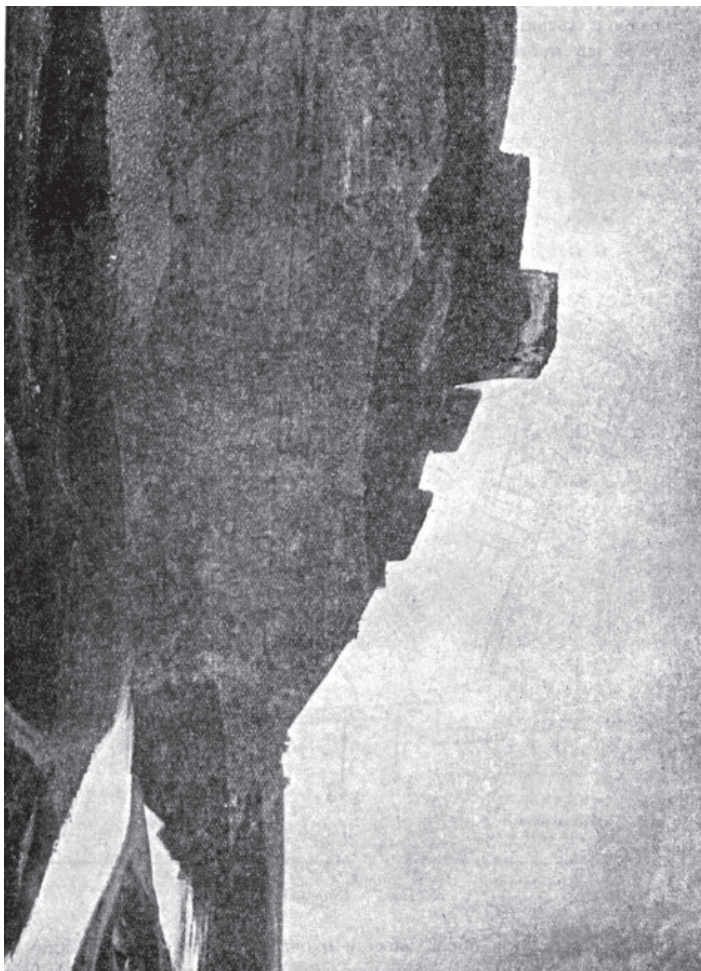

35. План Жванецького замку.

Жванець, і голота при обозі, завсіди очола до таких випадків, кинулася грабувати містечко; за ними метнулися „пахолки“ та инша челядь, а тоді й піхота, і все містечко та кілька околичних сіл геть-чисто зруйновано. Військова старшина поспішила спинити грабування, але запізно. А втім Жванецький замок зберігся і в ньому перебував деякий час королевич Владислав, повертаючись з хотинського походу разом з козацьким гетьманом Петром Конашевичем Сагайдачним. Після тої руйнації власник Жванця Станіслав

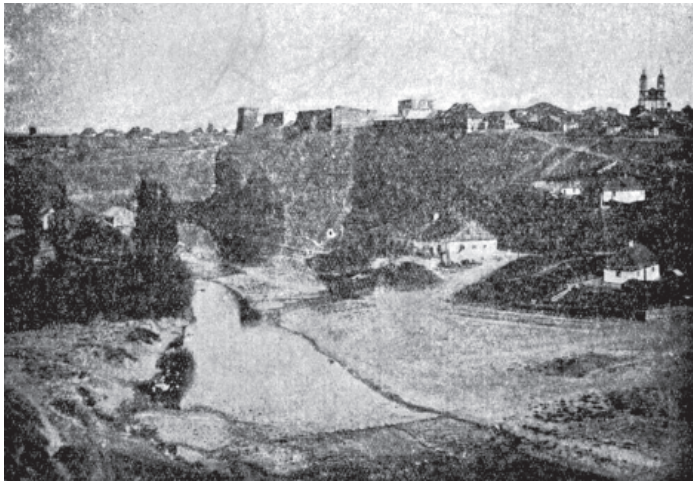
Лянцкоронський (одружений із сестрою Валентія Калиновського) подбав відновити містечко, полагодив замок і на його прохання король Владислав, що

36. Руїни Жванецького замку з північного боку.

бачив на власні очі як зруйновано Жванець року 1646, дав йому привилей на магдебурзьке право, затвердив ярмарки й торги, дав магістральну печатку й герб. Але цей привилей певне не міг піднести добробут містечка, бо незабаром почалися заколоти, коли волею Богдана Хмельницького народ пішов проти гнобителів.

За польсько-козацької завірюхи Жванець був свідком тяжкої для поляків події в 1653 р. В-осені того року поляки стали стягувати свої війська коло Жванця, щоб заступити дорогу синові Богдана Хмельницького Тимошеві, що пішов з військом у Молдавію допомагати своєму тестеві молдавському господареві Василеві Лупулові. З польським військом був король Ян Казимір; містився він із своїм штабом у Жванецькому замку. Богдан Хмельницький з козаками та з своїми спільниками татарами обступили польське військо і не давали підвозити провіанту. А тут настала сувора осінь з холодами та дощами. Поляки терпіли холод і голод; військо їх гинуло від пощестів,

37. Жванецький замок з північно-західного боку.

стало розбігатися з польського табору, чого стримати не могли суворі накази старшини. А тут пішли чутки, що сам кримський хан іде з незліченною ордою і вже під Шаргородом... І поляки мусіли ратувати себе підкупом і зрадою татар.

За 19 років, коли величезне турецьке військо прямувало до Кам'янця, Жванець без опору піддався туркам, бо залога що була в замку втекла до Кам'янця. Відтоді (1672 р.) Жванець, як і все Поділля, зостався в турецьких руках 27 років. Правда за той час Ж. двічі переходив до рук поляків, але не надовго і без особливої користі для нього.

Коли турки залишили Поділля (1699 р.), Жванець перейшов до власників його Лянцкоронських, і містечко стало трохи кращати. Тут оселилися вірмени з Кам'янця і греки з Хотина та й стали тут торгувати. Але й XVIII ст. не було спокійним часом для Жванця. Року 1768 турки й татари, користуючись тодішніми політичними заколотами (барська конфедерація, то-що), напали

на Жванець, пограбували мешканців, багато їх повбивали, будинки попалили. Потім того-ж року барські конфедерати сплюндрували містечко все до краю. Вони захопили Жванецький замок і щоб краще оборонитися спалили будинки, що стояли навкруги. Конфедератів звідси виперло російське військо, що допомагало Польщі душити тодішні заколоти. Це була остання воєнна подія, що торкалася Жванецького замку.

Року 1770 Жванець спустошила джума 1768 р. Події 1768 р. та джума зруйнували містечко цілком. Влада мусіла добирати способу, щоб поліпшити стан цього пограничного містечка. Соєм 1775 р. звільнив Жванець на 12 років од

38. Руїни замкової брами в Жванці (1901 р.).

будь-яких громадських повинностей і податків; на такий-же термін відстрочено було виплату всіх приватних боргових зобов'язань, що лежали на Жванці та його мешканцях.

Коли Жванець разом із Поділлям приєднано до Росії й коли Басарабщина ввійшла до складу Російської держави, Жванецький замок вже не мав ніякого значіння, власники його не піддержували, він що далі то більше руйнувався.

Тепер Жванецький замок являє собою самі лиш руїни, що навкруги їх скидають сміття.

Жванецький замок містився на північному кінці містечка на скелі по-над річкою Жванцем недалеко Дністра.

План замку п'ятикутний; фігура п'ятикутника не зовсім рівнобока, але приблизно кожен бік має близько 85 метр. Площа замку має більше-менше 1 гектар. На всіх п'ятьох рогах замку були башти, а між ними високі мур.

Один бік замку, північний, виступав над скелею рівнобіжно з річкою Жванцем. Другий суміжний бік—східній виступав теж над яром. З трьох інших боків замку, де ґрунт рівний, було викопано зовні глибокі рови.

Замок мав два в'їзди—один головний, фронтний по середині західнього боку; другий на південно-східньому розі з боку містечка. Над головною брамою було збудовано чотирибоку башту 10 × 15 м.; вона мала два поверхи; на горішньому поверсі були житла. Ліворуч від головного в'їзду був теж двоповерховий будинок з вікнами на другому поверсі. Наріжні башти того західнього боку не збереглися. Другий в'їзд був теж через башту, що стояла на південно-східньому розі замку. Коло цього другого в'їзду праворуч, уздовж на всьому протязі південно-східнього боку були муровані будинки, що не збереглися, тільки видно фундаменти; в кінці того будинку зостався вхід у лях. Башта, що виходить на північ над прірвою проти рч. Жванця, краще збереглася. Вона п'ятибока, триповерхова, значно виступає по-за лінію мурів. На другому поверсі були вікна, по одному з кожного боку, а на горішньому третьому поверсі були амбразури.

Література про Жванець та його замок.

- Marczyński, Stat., topogr. i hist. opisanie gub. Podolskiej, Wilno, t. I, 1820 p., 209 t. III, 1823 p., 247.
- Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, II, Warsz. 1845, ст. 949—951.
- Аванасевъ-Чужбинскій, Очерки Днѣстра, Собр. 1863, 122—125.
- А. Павловскій, М. Жванець Каменецкаго у., истор. описаніе. — Под. Епарх. Вѣдомости 1869 р. № 4, ст. 157—163.
- Н. Яворовскій, Историко-статистическое описаніе мѣстечка Жванца, Труды Комитета для ист.-стат. описанія Подольской епархіи, вып. I, Кам.-Под. 1876 р., ст. 90—151.
- Dr. Antoni I. (I. Rolle), Zameczki Podolskie, t. III, Warsz. 1880 p., ст. 1—35, - стаття: „Zwaniec nad Dniestrem“.
- А. Жук, Переклад вищезазначеної статті І. Ролле про Жванець, надрукований у книжці „Пятьдесятъ первый годъ существованія Каменецъ-Подольской мужской гимназіи“, Кам.-Под. 1885.
- К. М., Путевые очерки Подолии — „Кіевская Старина“ 1884 г., июль, 364—381.
- Е. Сѣцинскій, Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. I. Каменецкій уѣздъ. Кам.-Под. 1895, ст. 270—279—Труды Подольскаго Епархіальнаго Историко-Статистическаго Комитета, вып. VII.
- Труды Подольскаго Ист.-стат. Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901, ст. 448—450.
- Гульдманъ, Памятники старины въ Подолии, Кам.-Под. 1901, ст. 172—174.
- Жванецкая Старина — „Подольскія Извѣстія“ (газета), Кам.-Под. 1912 г., № 1, 3, 21, 23, 27, 61, 76, 77, 79, 89, 131 і 134.

6. ЧОРНОКОЗИНСЬКИЙ ЗАМОК.

Над Збручем, недалеко від його гирла за 20 км. від Кам'янця, в чудовій мальовничій місцевості лежить село Чернокозинці. Поселення це в історії стає відомим з половини XV ст. Відтоді до кінця XVIII ст. воно було власністю кам'янецької римо-католицької біскупської катедрі, і тут була літня резиденція кам'янецьких біскупів. А як Чернокозинці були недалеко від кордону Молдавії і лежали на татарському Волоському шляху, то в цьому

поселенню було збудовано оборонного замка. Руїни цього замку стирчать і тепер на кінці села на горі по-над Збручем.

Чорнокозинський замок давав захист місцевій людності, але проте поселення це й околиці часто терпіли від нападів і татар і волохів.

Коли р. 1519 король Жигимонт I, на прохання Кам'янецького біскупа Баврженця Менджелевського, видавав привилей Чорнокозинцям на право влаштувати тут двоє ярмарків, то зазначив у тім привилею, що це поселення мало привилей і перед тим; там він підчас татарського нападу загинув.

39. Замкова гора в Чорнокозинцях.

А татарські напади на початку XVI ст. тут були часті: в роках 1502, 1503, 1507, 1511 і 1513. Найстрашніший татарський наїзд був 1516 р., коли військові старшини сперечалися між собою і через це віддали Поділля „на м'ясні ятки“, як каже тогочасний літописець; тоді Чорнокозинці та місто Скала под Збручем було спалено до щенту.

Нападали на країну і волохи. З опису Подільських замків 1694 р. видно, що волохи перед тим пограбували села, що належали до Кам'янецького замку: Ляшковицю і Крогулець (Кадіївці); певне постраждали тоді й Чорнокозинці. Року 1538 волоський господар Петро добував Чорнокозинський замок, але не міг здобути його і все поселення по-за мурами замку було знищено.

Коли р. 1588 король Стефан Баторій видавав Чорнокозинцям привилея на Магдебурзьке право, то зазначив у тім привилею, що це поселення перед тим спалили були татари.

Чорнокозинський замок хоч був не державний, а приватний, біскупський, але тут XVI—XVII ст. часто перебували військові частини польські з пограничним ротмістром, що на обов'язку їх було боронити країну від татарських нападів.

Після того як р. 1672 турки забрали були Кам'янець, ще два роки Чорнокозинський замок зоставався в руках поляків. Але р. 1647 турки здобули цей замок і знищили всю залозу, що тут була, а самий замок спустошили. Коли Поділля залишили турки (1699 р.), то власники Чорнокозинець кам'янецькі біскупи відновили замок і в самім замку побудували житла для літнього свого перебування, життя настало спокійніше і напади татар тоді вже мало не припинилися.

Коли саме засновано в Чорнокозинцях замок, не відомо. Деякі історики (Пржездєдський) гадають, що Чорнокозинський замок засновано ще за литовсько-руських князів Коріатовичів. Адаже потреба в замку була тут завжди, а місцевість для збудування замку була дуже придатна — це висока гора, що підіймається над річкою й забезпечена з двох протилежних боків провалями. Справді що гора ця придатна для оборони від ворожих нападів, бачили люди як у найдавніші часи, так і в недавні. На тій горі в історичні часи, як вже було зауважено, стояв оборонний мурований замок. Але на тій горі замковий були стоянки людей ще за передісторичних часів, ще за пізнього неоліту; тут у землі трапляються сліди трипільської культури: зваряддя, розмальовані черепки, то-що. А за останньої світової війни тут було викопано військові шанці, де й можна тепер помічати точки трипільського типу.

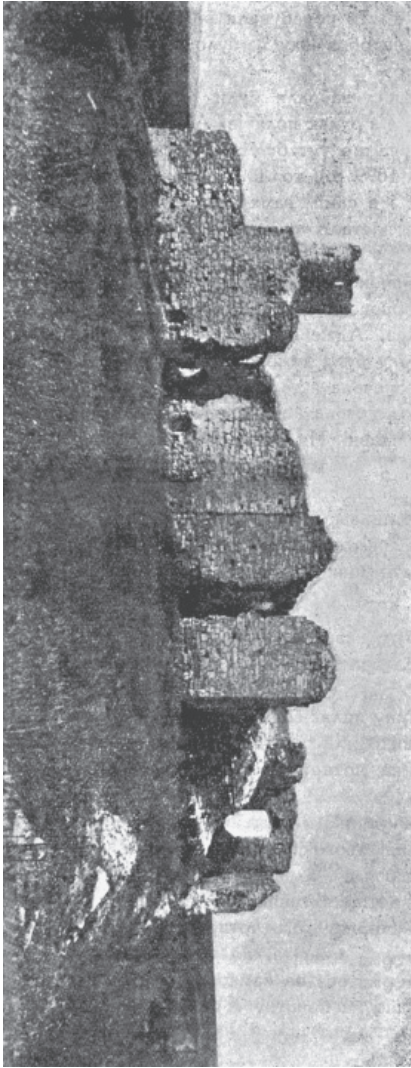
Замок у Чорнокозинцях був невеликий, як порівняти його з іншими сусідніми замками. Нема чого говорити про Кам'янецький замок, але і Жванецький був значно більший.

План Чорнокозинського замку являє собою приблизно довгастий чотирикутник. Довші боки його, що виходили над провалями, були завдовжки до 30 метр., тут були мури; ширина чотирикутника з північного боку 50 м., з південного боку — 65 м.

На рогах замкового чотирикутника з південного боку було двоє круглих башт і між ними мур; по середині цього боку була брама. Ті башти, мур і брама не збереглися до нашого часу, а видно тільки сліди їх фундаментів. На північному боці замкового чотирикутника був великий двохповерховий будинок, що простягався на всю ширину того чотирикутника. На тому будинку із західного боку була кругла висока башта, що ніби сторожила Збручанську долину; рештки її і тепер ще держаться на замкових руїнах. Цього двохповерхового будинка було збудовано на початку XVIII ст.

До Чорнокозинського замку стосуються кілька народніх поетичних легенд та один польський літературний твір.

Відомий російський письменник і фольклорист Володимир Даль, що перебував у Кам'янці р. 1831 в ролі санітарного лікаря за холерної пошести,

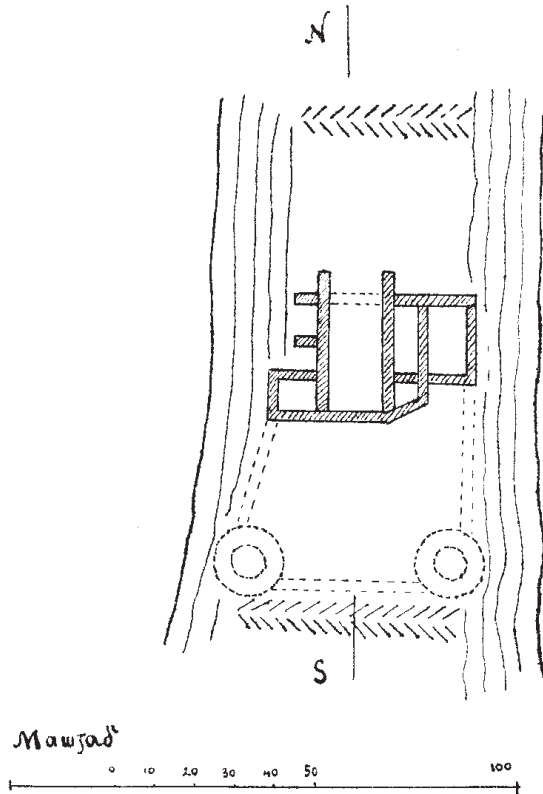

записав народню легенду про Чернокозинський замок. Замок цей, як кажуть люди, належав князеві „Куріатовичеві“. Тут жив сам князь та його сестра дівчина. Одного разу татари несподівано напали на Чернокозинці й захопили тутешній замок. Князь мусів тікати підземними ходами і ховатися в скелях Збруча, а сестра його втекла від татар саморідним мостом, що з'єднував береги Збруча, та й обратувалася в Галичині. Вона забрала з собою великі скарби і на них недалеко від Збруча в глухому лісі збудувала церкву з келією і там до кінця свого віку молилася за пропашого без вісти свого брата ¹⁾.

У польському письменстві є книжка оповідань Хадзкевича: *Zamek Czarnokoziniec* (Вильна 1842 р.). В тім оповіданню розказується, що власник Чернокозинець Кристоф Зборовський сватався до сестри волоського господаря Богдана Лопуснано, але господар не згодився віддати свою сестру та ще й образив його, коли той приїздив до нього. Зборовський за це помстився: коли господар Лопуснано їхав також свататися до дочки Тарла, що жив у місті Скалі по-над Збручем, то Зборовський захопив господаря коло Чернокозинець і морив його в Чернокозин-

¹⁾ Полное собрание сочинений Владимира Даля (Козака Луганского) т. VII, СПб. 1893 р. стаття: „Червонорусскія преданія“, ст. 2—3.

ському замку, аж поки одержав від в'язня окуп — 6.000 червоних. Та фактичний бік цього оповідання аж ніяк не відповідає дійсності, бо Зборовський ніколи не був власником Чернокозинець, а цим поселенням у XV—XVIII ст. володіли Кам'янецькі єпископи.

41. План Чернокозинського замку.

Література про Чернокозинці та Чернокозинський замок.

Marczyński, Stat., topogr. i hist. opisanie gub. Podolskiej, t. I, Wilno 1820, str. 220.

Przedziecki, Podole, Wołyń, Ukraina, t. II, Wilno 1845, str. 12—15.

Baliński i Lipiński, Star. Polska, t. II, Warsz. 1845, str. 970—971.

Dr. Antoni I. (I. Ролле), Zameczki Podolskie, t. III, Warsz. 1880, str. 91—107: стаття, „Szarnokoziniec nad Zbruczem“.

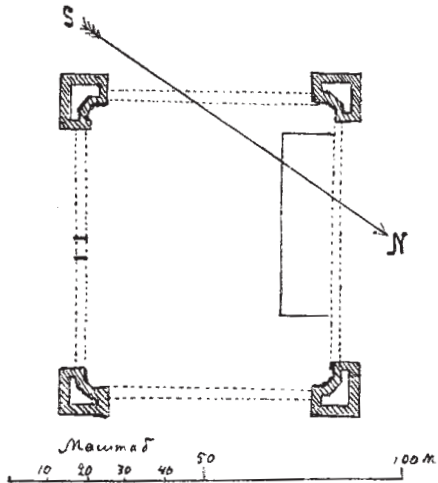
Труди Подольського Іст.-стат. Комітета, вып. IX, Кам.-Под. 1901, str. 471—472.

Гульдманъ. Памятники старины въ Подольи, Кам.-Под. 1901, str. 172.

7. ЗАМОК У РИХТІ.

Рихта — село над річкою Жванцем за 12 км. від Кам'янця на захід; до половини XVII ст. називалося воно Новосілкою. В другій половині XVI ст. цим селом володіли Ляндкоронські; р. 1596 Лизавета Ляндкоронська продала Новосілку Войціхові Гумецькому, стольникові Подільському, і це село стало родовим гніздом Гумецьких, що жили й розвивали свою діяльність на Поділлі мало не півтора століття. А як Новосілка через своє положення на високому березі річки була зручна для фортеці, то тут збудовано оборонний замок. Автор статті про Рихту в „Słowniku geograf.“ каже, що,

як реставровано якийсь будинок у Рихті, знайдено таблицю з написом, де сказано, що замок у Рихті засновано р. 1507. Докладніших відомостей про ту таблицю не маємо. У другій половині XVII ст. онук першого власника Новосілки з роду Гумецьких теж на ім'я Войціх Гумецький перейменував Новосілку в Рихту чи Рихти, але як у Польщі були ще інші Рихти, то Гумецький назвав своє подільське село Рихтами Гумецькими. Цей Войціх Гумецький загинув, коли облягли Кам'янець турки р. 1672. Після турецької окупації Поділля в 1699 р. Рихту одержав син Войціха Гумецького Степан, воевода Подільський (з 1706 р. по день своєї смерті 1735 р.). Хоч цей власник Рихти володів великими маєт-

42. План Рихтецького замку.

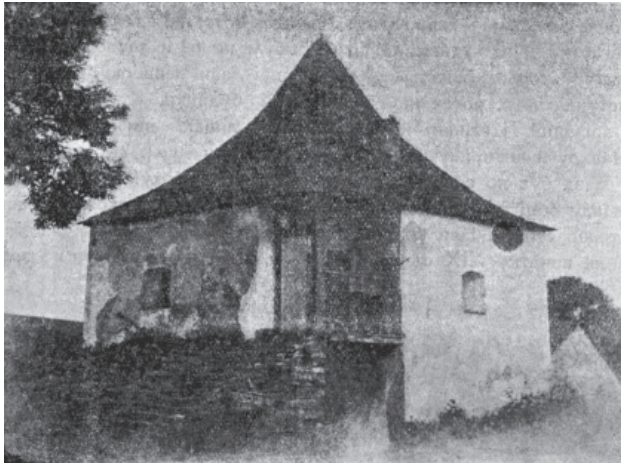
ками в Польщі, але він більш полюбляв свій родовий маєток на бурхливому подільському пограниччю — Рихту і тут перебував увесь час, відновив тут замок, зміцнив мури й башти його.

Року 1762 Рихтецький замок потерпів від турецького нападу. Напад цей зробила хотинська залога. Завідував замком тоді Осінський, що довірившись туркам, пустив їх до замку. А вони розграбували замок, а мешканців позабивали. Загинуло тоді 54 особи. Осінського разом з родиною забрали до Хотина, але потім випустили.

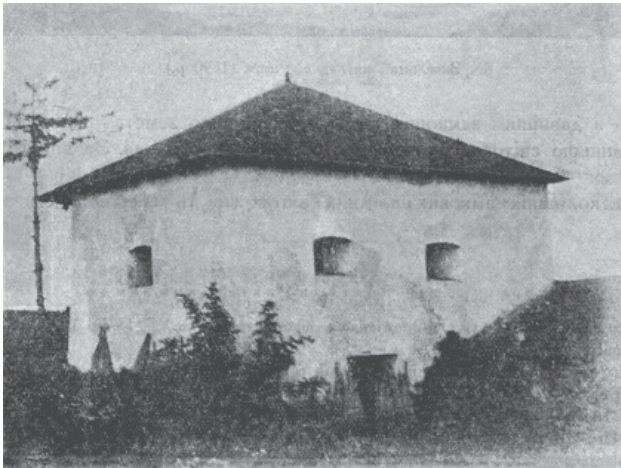
На початку XIX ст. Рихта перейшла купівлею до Головинського а потім до його зятя Костянтина Подвисоцького. Близько того часу замкові будівляння знищено і на замковій площі збудований панський палац.

У період 1848—1868 рр. Рихтецький палац являв собою огнище літературного життя подільських поляків. Власники того палацу Головинський

і Подвисоцький були великі аматори письменства, науки й мистецтва. В їх домі перебувало багато різних письменників і художників. Тут не раз гостю-

43. Наріжна башта Рихтецького замку.

44. Наріжна башта Рихтецького замку.

вали польські письменники Крашевський, Міхал Грабовський, Олександр Верига-Даровський та ин. В Рихтецькому палаці були великі збірки картин,

гравюр, рукописів, книг. Усе це, як помер Подвисоцький, розпоршилося¹⁾).

Замок у Рихті стояв на правому високому березі річки Жванця; площею своєю був невеликий, що можна гадати з решток його, які і тепер ще видно. Займав він довгастий прямокутник; довші боки були по 64 м. завдовжки, а вужчі — 57 м. На всіх чотирьох рогах збереглися досі давні невисокі башти. Ті башти в плані виступають на рогах наче прямокутні будинки, а з середини прямий ріг ніби зрізаний і стінки йдуть ламаною лінією, вигнутою в середину будинку. Навкруги чотирикутної площі замку йшли мури, що потроху збереглися досі. В'їзд був по середині південного боку, з боку села. На протилежному від в'їзду боці замкової площі був великий двохповерховий палац, руїни якого ще тепер стоять. Цей колишній панський дім побудовано, як вже було завважено, на початку XIX ст. Цей будинок, коли він був ще не зруйнова-

45. Загальний вигляд с. Рихти (1890 р.).

ний, разом з давнішим замковим подвір'ям купило земство за кілька років перед останньою світовою війною, і тут містилася лікарня. За війни будинок цей знищено.

У двох колишніх замкових наріжних баштах живуть тепер незаможні селяни.

Література про Рихту та Рихтецький замок.

Dr. Antoni I. (I. Polle), Opowiadania, historyczne, serya VII, Lwów 1891, стаття: Spiszcizna po Humieckich.

Е. Сьципський, Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Каменецкаго уѣзда, Кам.-Под. 1895, ст. 311—314.

Труды Подольскаго Епархіального Историко-статистическаго Комитета, вып. IX, Кам.-Под., 1901 р., ст. 456.

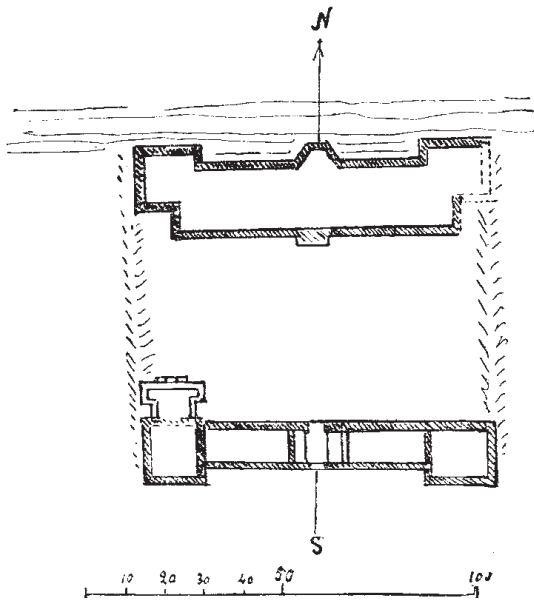
Słownik geograficzny, t. X, Warsz. 1889, ст. 74—75.

¹⁾ Року 1872 в Кракові надруковано брошуру Владислава Гурського під назвою: O zbiorach pozostałych po ś. p. Konst. Podwysockim.

8. ЗАМОК У ПАНІВЦЯХ.

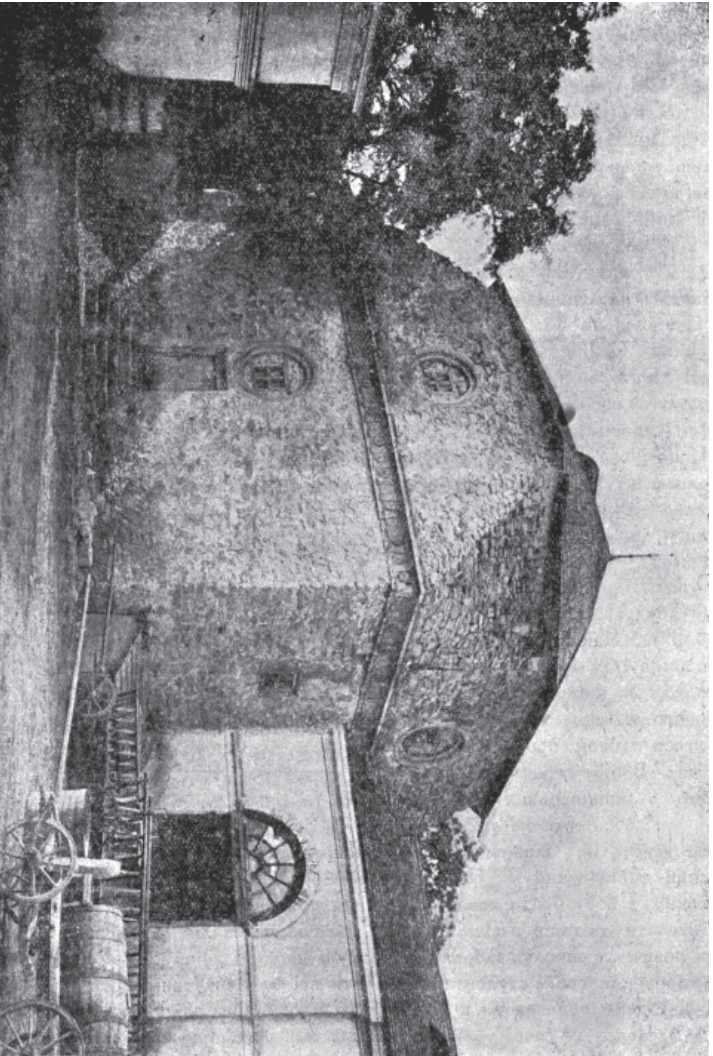
При річці Смотричу, нижче од Кам'янця на 7 км., у мальовничій місцевості розкинулося село Панівці. Тут у другій половині XVI ст. власник цього поселення Ян Потоцький, староста Кам'янецький, збудував на скелі по-над річку Смотричем оборонний замок.

Коли в Західній Європі почалася реакція проти реформації й почато переслідувати протестантів, то деякі з них знаходили притулок у закутках Польщі у польських магнатів, що їх захопив тоді релігійний раціоналізм. На Поділля протестанти знайшли притулки в Хмільнику на Літинщині і в Панівцях на Кам'янецьчині. Панівецький пан Ян Потоцький дав притулок у своєму маєткові кальвіністам. Тут у Панівецькому замку кальвіністи р. 1590 спорудили школу — нижчу й вищу, що називалася академією, заснували тут польську друкарню, збудували кірху („Збор“). З Панівецької друкарні в 1608-1611 рр. виходили видання здебільшого ті, що мали боротися словом проти папства. В бібліографії відомо 7 панівецьких видань. Друкарнею керував Лаврентій Молахович. Але в Панівцях кальвіністи не довго сиділи. Р. 1611 власник панівецький Ян Потоцький помер у Московському поході під Смоленським, і його брати завзяті католики прислали вдові Яна Потоцького наказ вигнати еретиків з Панівець. За цю справу взялися кам'янецькі єзуїти: вони розігнали школу, забрали все майно школи й „збору“, закрили друкарню та й доручили своїм студентам попалити всі видання панівецькі як еретицькі. Оце автодафе переведено в Кам'янці на площі прилюдно й надзвичайно урочисто¹⁾. Через те панівецькі видання тепер являють собою бібліографічні раритети.

46. План Панівецького замку.

¹⁾ Палили книжки в урочистій обстанові, з участю ката, то-що, за давніх часів не тільки в Кам'янці, а й по інших містах. Року 1757 в Кам'янці після диспутів жидів-талмудистів і фран-

47. Калнытська кірха в Пантиашчійному замку (1895 р.).

Згодом після подій, що сталися з кальвінською академією й друкарнею Панівецький замок терпів ще і від воєнних подій. Двічі цей замок облягали турки в 1621 і 1633 рр., але обидва рази він щасливо витримав облогу. Року 1651 козаки під проводом Джерджалія, після невдалого штурму Кам'янця, 19 травня здобули Панівецький замок; замкову браму відчинив козакам якийсь поляк Тржилатковський, за що козаки пообіцяли йому дати чин полковника козацьких військ, але вступивши до замку, повісили його за те що зрадив своїх.

У другій половині XVII ст. Панівецький замок стояв спустошений. Відновлений у XVII в., він тимчасово відживився на той час, поки перебували

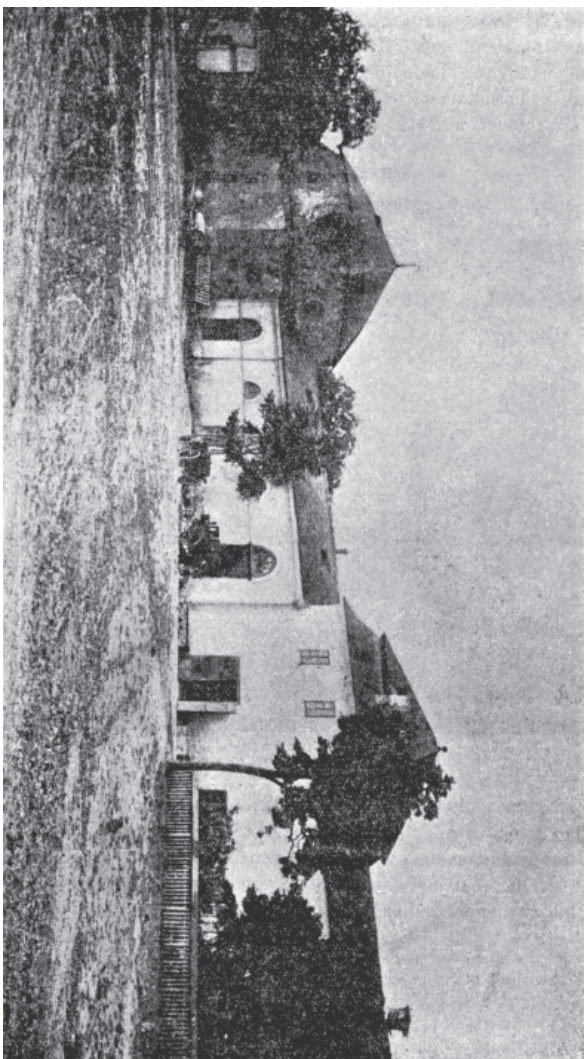
48. Південний бік Панівецького замку (1926 р.).

в ньому конфедерати в 1768—9 рр. Після того помалу підупадав і руйнувався. Коло нього в першій половині XIX збудував пан Старжинський палаца.

Рештки Панівецького замку ще тепер стирчать на горі по-над Смотричем. На всьенській площі давнішого замку міститься тепер сад, що одним боком торкається колишнього панського подвір'я, де був палац, тепер зруй-

кістів, за постановою католицького єпископа спалено на Кам'янецькій ратушній площі багато (близько 1000) примірників талмудів. 1627 р. в Любліні, за ухвалою тамтешнього трибуналу, кат на міському майдані під побудованою ad hoc шибеницею спалив книгу видану Болестрашицьким: *Heraklit albo o prognosci*; під цей час давонено в давони („Хр. Чтеніє“ 1910 р. березень, 343, стаття проф. Жуковича). — 1738 р. за наказом од Рум'янцева в Глухові всенародно кат спалив календаря, що видав у Замостою проф. Дунчевський тому, що „въ ономъ въ прогностикахъ находятя многие непристойные и весьма предосудительные о имперіи злостно вымышленные пассажи“ (Сборникъ И. Рус. Ист. Общ., т. 120; Лазаревскій, Старинные польско-русскіе календари. Чт. Общ. Нестора-лѣт. 1900, I, 104—123).

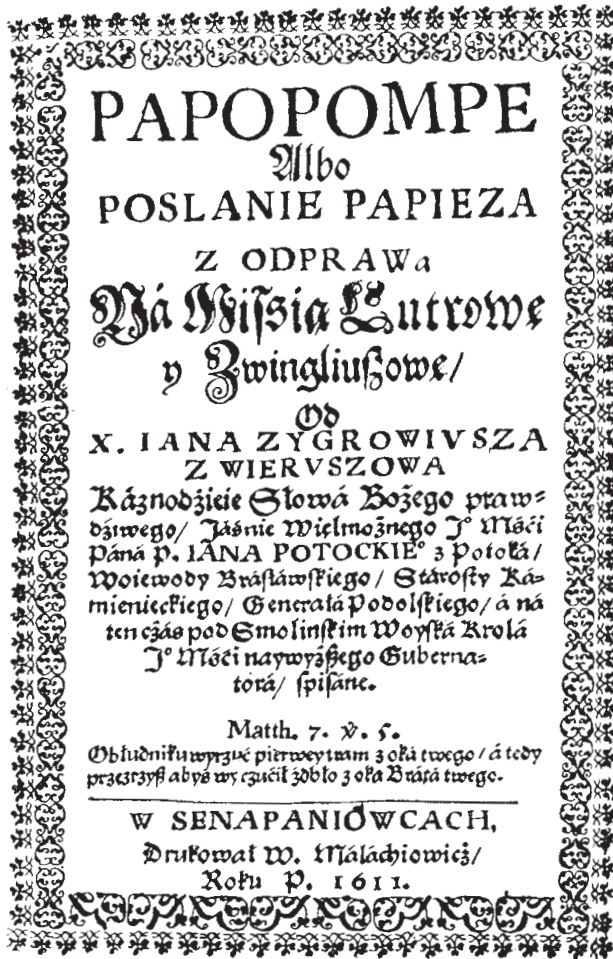

49. Південний бік Павлішчеського замку (1895 р.).

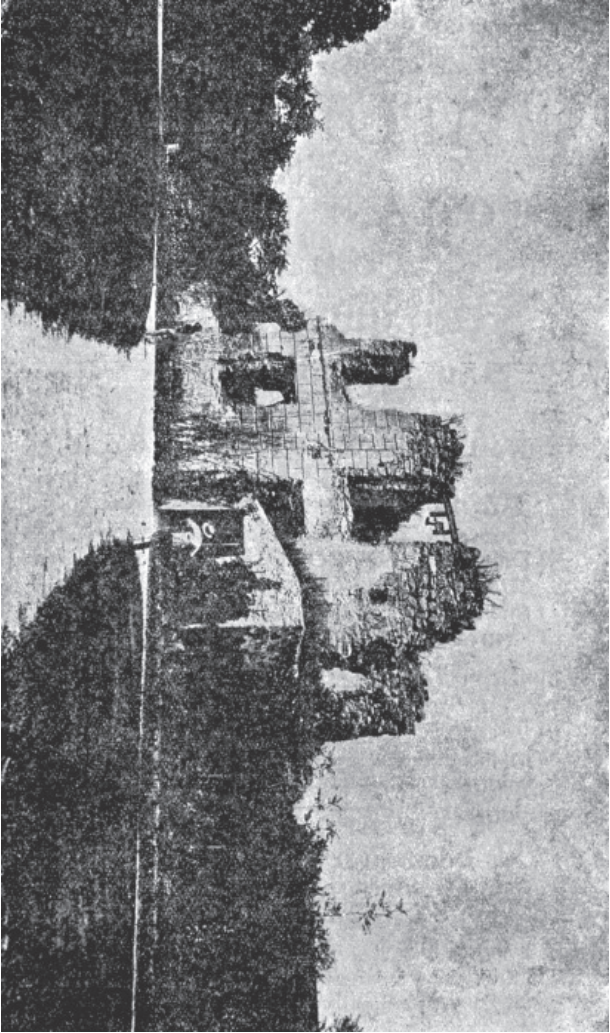

нований. Оскільки можна гадати з руїн замку та з земляних насипів, план замку був квадратний; бік квадрата мав 85 м. Вся площа замку займала

50. Вихідна картка Памівецького видання 1611 р.

коло $\frac{2}{3}$ гектар. З північного боку, що виходить на скелю по-над Смотричем, був великий двохповерховий будинок, що тягнувся через увесь бік. На кінцях того північного боку, на рогах замку, були башти; вони за планом

51. Рештки будинку, де містилася калюньська академія в Ланівському замку (1880 р.).

квадратові, завдовжки й завширшки 12 м. По середині довжини того північного будинку, з надвірного, що над скелею, боку видно тригранний виступ; тут певне була башта. Протилежний бік замку був теж весь забудований. Тут по середині була брама (в'їзд) у двохповерховій башті, що й досі ще збереглася. Вкрито її чотиригранним пірамідовим дахом (тепер гонтовим) з ламаною лінією в бокових гранках, як звичайно роблено дахи в давнину. Ліворуч від тієї в'їзної башти, на південно-західному розі замку стояв замість башти чотиригранний будинок, де містилася кальвінська кірха („Збор“). Цей будинок за планом квадратний; на вершку чотиригранник переходив у восьмигранник, укритий низьким пірамідальним восьмигранним дахом. Згори чотиригранника кам'яний різьблений фриз, характерний для XVI ст., з тригліфами й розетками. В стінах тієї кірхи були вставлені мармурові таблиці з написами (10 старозавітних заповідей, символ віри, то-що).

Нещодавно (в 1907 р.) панівецькі пани прибудували до давнішої кірхи р.-кат. костьол (хоч у Панівцях і околицях мало католиків). Коли будовано костьол, знято верх кірхи до фриза, і колишня кірха стала за вівтарну частину костьолу.

З панівецької друкарні, що містилася в Панівецькому замку, вийшли такі видання (в них Панівці іменуються *Separatione*, бо поселення це ділилося й тепер ділиться на частини: Верхні Панівці, Нижчі, Муровані або Старі Панівці):

1) *Goniec kotolika reformowanego, przynoszący Diatribe albo porownanie wiary św. kotolickiej tak na wschod, jako na zachod słońca, przed tem po wszystkim swiecie będącej, a we wszystkich fundamentalnych zbawiennych artykułach zgodnej z terażniejszym kościołem nazwanym ewanielickim, a zaś z kościołem terażniejszym rzymskim przeciwnej*, od ks. Iana Zygrowiusza R. P. 1608. Книгу надруковано готичьким шрифтом, має 448 ст. крім передмови й змісту. Проти цієї книжки видав у Кракові Юст Рабус р. 1610 „*Antidiatribe albo odprawa gońca Podolskiego*“.

2) *Epichrema albo dowód porządnego posłania na urząd pasterski pasterzów kościoła św. katolickiego apostolskiego ewanielickiego, a utracenia onego od pasterzów kościoła rzymskiego*, przez x. Iana Zygrowiucza, R. P. 1609. Готичьким шрифтом, in 8-vo, ст. 107.

3) *Theses et antitheses de invocatione sanctorum*, 1609 р., in 4-о.

4) *Tabias czyli pobożne rozmyślanie modlitwy i pieśni*, 1609 р., in 4-о.

5) *Dyskurs krótki o donacyi Konstantyna cesarza, w której papieżowie wszystką moc dostojności swojej i królowania ziemskiego niezmiernego założyli*. W. Paniowcach drukował W. Małachowicz. R. P. 1609. Готич. шр., in 4-о.

6) *Paprompe albo posłanie papieża z odpawą ná missyą Lutrowę u Zwin-gliuszowę od x. Iana Zygrowiusza...* R. P. 1611. Готичьким шр., ст. 380.

Окрім цих догматично-полемічних творів, відомо ще одне невелике вісшувальне видання Панівецької друкарні —

7) *Epitalamia in honorem nuptiarum generosi D. D. Ioannis Polanowii de Polanovice sponsi et generosiss. lectissimaeque virginis Annae Starzickiae sponsae scripta ab amicis*. Impres. per L. Malachow. 1608. (Один друкований аркуш).

Література про Панівці, Панівецький замок, друкарню й школу.

- Bandtkie, Historia drukarń, Kraków 1826 р., т. II.
 Przedziecki, Podolle, Wołyń, Ukraina; Wilno 1841 р., т. II, ст. 16—18.
 Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, т. II, Warsz. 1845 р., ст. 952.
 Орловскій М., Историко-статистическое описание села Паневецъ Каменецкаго уѣзда—
 Подольскія Епарх. Вѣдомости 1862 р., № 19.
 Яворовскій Н. Ист.-стат. описание с. Паневецъ — Труды Комитета для ист.-статистиче-
 ского описанія Подольской епархіи, вып. I, Кам.-Под. 1876 р.
 Dr. Antoni I. (I. Rolle), Zameczki Podolskie, т. III, Warsz. 1880, 49—78.
 Dr. Antoni I., Paniowce nad Smotryczem, z pięciu drzeworytami, Warsz. 1880.
 Сѣцинскій Е., Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. I.
 Каменецкій уѣздъ. К.-П. 1895, ст. 126—134.
 Харламповичъ, Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка и от-
 ношеніе ихъ къ инославнымъ, Казань 1898, ст. 161—162.
 Труды Под. Епарх. Ист.-стат. Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901, ст. 406—408.
 Гульдманъ, Памятники старины въ Подолиі, Кам.-Под. 1901, ст. 141—142.

9. ЗАМКИ В ЯРМОЛИНЦЯХ І СУТКІВЦЯХ.

За 65 км. від Кам'янця на північ на старому поштовому шляху між Кам'янцем та Проскуровом, лежить містечко Ярмолинці, а за 5 км. від цього містечка розмістилося вздовж річки Ушиці село Сутківці. Колись ці два поселення з околицями належали були до власників з одного роду й мали оборонні замки.

Ярмолинці стають відомі з історичних звісток від 1407 р., коли це поселення з околицями дав король Владислав-Ягайло Ходькові „за його вірну службу“, — дав „на віки вічні йому, і його дітям, і його намісткам“ з обов'язком служити „копієм і двома стрільцями“¹⁾. Польські геральдики, що люблять виводити родовід своїх „лицарів“ від славнозвісних чужоземців, кажуть, наче-б Ходько вийшов з Хорватії чи Кرواتії (Croata de gente despotarum), а тимчасом це мабуть був рід тутешнього українського походження, і хорватське походження з'явилося тоді, — як каже М. Грушевський — коли нащадки Ходька стали соромитися свого українського походження²⁾.

Син Ходька Олекхо або Олександр р. 1455 вистарався на Магдебурзьке або Німецьке право для Ярмолинець. Внуки Ходька поділилися маєтками: один з них Дахно зостався власником Ярмолинець і став називатися Ярмолинським, а другий Федір одержав суміжне село Сутківці і став називатися Сутківським. Від цих землевласників пішло два покоління православно-української подільської шляхти Ярмолинських і Сутківських. Це була шляхта середньої заможности, досить діяльна в місцевому житті, в боротьбі з татарами, то-що. Ріднилися вони з місцевими теж православно-українськими родинами Поділля й Волини, часом мали родичів з заможніших родин, навіть з княжих.

¹⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. VIII, т. I, ст. 3—4.

²⁾ М. Грушевскій, Барское староство, Київъ 1894, ст. 210.

Ярмолинці були власністю роду Ярмолинських до половини XVIII ст. Син Ходька Олехно, як кажуть історики, заснував у цім поселенні замок, щоб боронити людність від татарських нападів, і сами власники замку боролися з татарами; про одного з Ярмолинських відомо, що він р. 1572 погромив татар під Красилувим. Замок у Ярмолинцях був невеликий; саме поселення було невеличке в XVI—XVIII ст., дарма що користувалося було магдабурзьким правом і мало замок: р. 1530 було тут 5 плугів (одиниць оподаткування); р. 1542—7, р. 1565 на одній частині 10 плугів, на другій—3, ремісників 3; р. 1583—8 плугів і 2 ремісники¹⁾.

52. Рештки замку в м. Ярмолинцях.

Небагато збереглося від замку в Ярмолинцях.

Тепер показують двоє замчищ у цьому містечку: стародавнє й новітнє.

Стародавнє замчище міститься на південно-східньому кінці поселення між селянськими садибами. Тут на площі видно земляні вали та рови. Можна спостерегати, що замок був трикутний по плану: ширина (основа) 50 м., довжина 85 м. Вся площа замку забирала приблизно $\frac{1}{4}$ гект. Коло того замчища є церковище, де була колись Михайлівська церква (існувала ще в XVIII ст.); недавно це була псаломщицька садиба. У садку тієї садиби є сліди од фундаменту колишньої церкви, і тут викопують часом із землі шматки надгробних плит з написами, з яких можна бачити, що тут ховали панів Ярмолин-

¹⁾ Źródła dziejowe, XIX, 162, 192, 197, 262.

сълх. Так, р. 1901 викопано тут фрагмент плити з вапняка, і на ньому можна було прочитати:

РОКЪ... ЛННХЪ МЪКЪ Н ЗМЕРЪ
... ИЙ ПАНЬ МАТЪЙ ЯРМОЛННЪСКІЙ ПОЛОЖОНЪ БЫ...

Зазначений у цім напису Матвій Ярмолинський, син Юхна, відомий у місцевих подіях половини XVI ст. (судові справи з дядьком своїм Северином Ярмолинським, наїзди на його маєток у Семенові, на Волині, вбивство своєї дядини вдови по Северині Ярмолинському та ин.), помер близько 1582 р. — Знайдено було на тім церковищу тоді-ж (1901 р.) другий уламок плити, де можна було прочитати:

МАТЪСРОІ

Це певне надгробок дружини Матвія Ярмолинського Воксими чи, за іншими звістками, Маріяни з фамілії Дзюс¹⁾.

Новіше замчище в Ярмолинцях міститься ближче до центру поселення; міститься там садиба селянина (р. 1901 р. Павла Слимки). За планом воно квадратове (бік = 68 м.); уся площа цього замку приблизно $\frac{1}{2}$ гект. На рогах чотирикутника були круглі башти, але вони не збереглися до наших часів; тут тільки земляні насипи. В'їзд був по середині одного боку, а проти нього другий на протилежному боці.

Трохи збереглася до наших часів в'їзна брама з півциліндровим склепінням. Ту браму з одного й другого боку тепер закладено муром з дверима з одного боку, що править тепер за комору.

Оповідючи про Ярмолинський замок, треба пригадати, що р. 1823 випадком знайдено в землі коло давнішого замку гармату з гербом Ярмолинських; певне ця гармата належала була тутешньому замкові. Збереглася вона в землевласника Ярмолинцев Орловського. Де вона тепер — не маємо відомостей, як не маємо і докладніших відомостей про ту пам'ятку старовини.

Більше збереглося від замку в Сутківцях.

Деякі історики кажуть, що Сутківський замок збудував був р. 1623 Олександр Балабан, одружений з останньою представницею в роді Сутківських Варварою, дочкою Івана Сутківського; а втім замка цього збудував, мабуть, Федір Олехнович Сутківський у XV ст. За підставу для цього нашого твердження служить між іншим те, що спосіб складати мурі Сутківського замку й Сутківської церкви — однаковий (про цю церкву мова буде далі).

Руїни Сутківського замку містяться на горі, що виходить хребтом над долиною річки Ушиці; з обох боків тієї гори стрімке уабіччя. Площа замку квадратова, невелика; бік квадрату — 50 м.; отож площа замку займає трохи більше як $\frac{1}{4}$ гект.

¹⁾ Białkowski, Podole XVI wieku, Warsz. 1920, ст. 136—137; рукописні родовідні таблиці Ярмолинських з кол. архіву В. М. Марковського в с. Сказинцях коло Ярмолинцев.

На кожному з чотирьох рогів замку була башта, але з них збереглися до наших часів тільки дві башти: одна на північно-західньому боці замку й друга на протилежному по діагоналі розі. Башти були п'ятигранні. Власне башти мали форму квадрату в плані (бік — 15 м.), але один ріг так неначе зрізаний і тим зрізаним боком башта прилягала була до рога замку; таким чином башта виходила п'ятигранною; грань, що виходила до площі замку, була вузька — всього 5,7 м. Проти лінії мурів башти виходили зовні на 8 м. Від башти до башти йшли по прямій лінії мури завгрубшки до 3 м. А баштові мури завгрубшки досягали $3\frac{1}{2}$ м.

З двох боків замку, як уже заважено, було стрімке узбіччя, а з двох інших боків, де йшов гребінь гори, повикопувано по-під замковими мурами широкі рови, що перерізували гору впоперек.

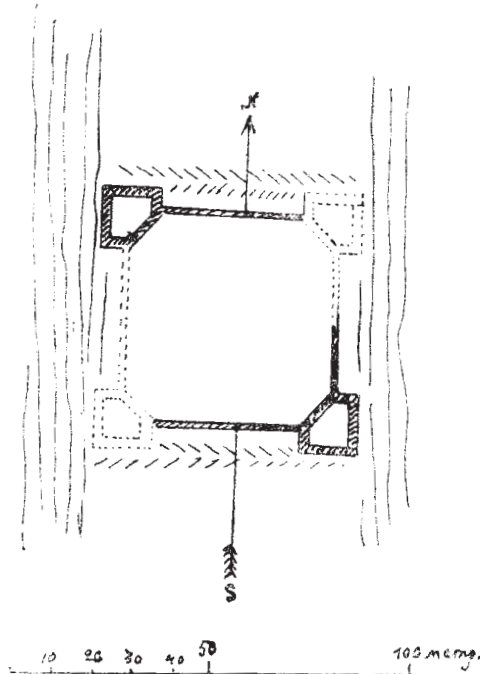
Найкраще збереглася башта на північно-західньому куті замку: вона триповерхова, долішній поверх зовні відокремлено від двох горішніх гзімсом і виступає трохи ширше від горішніх мурів. У долішньому поверсі на широких боках башти було по дві амбразури, на другому поверсі по три, а на третьому,

як і внизу, по дві амбразури; на вузьких боках башт, що лежали проти мурів, було по одній амбразурі в першому й третьому поверсі й по дві в середньому поверсі.

Друга башта на південно-східньому розі замку виглядає тепер гірше: вона має два поверхи, розділені гзімсом; чи був тут і третій поверх — не можна сказати певно.

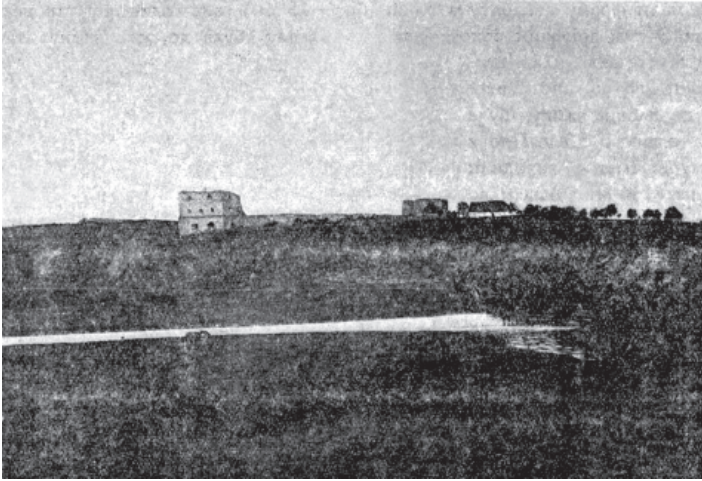
Де був в'їзд до замку — важко сказати, бо не скрізь збереглися мури.

Про Сутківський замок є багато народніх оповідань та легенд. Розказують, що на замчищу на горі коло башт у великі свята можна бачити багато людей, усі вони в білому: в білих опанчах та кожуках. Особливо це буває на Великдень; у цей день, як прикласти вухо до землі, то можна чути дзвони під землею. Але це може бачити та чути тільки щаслива, чиста душа.

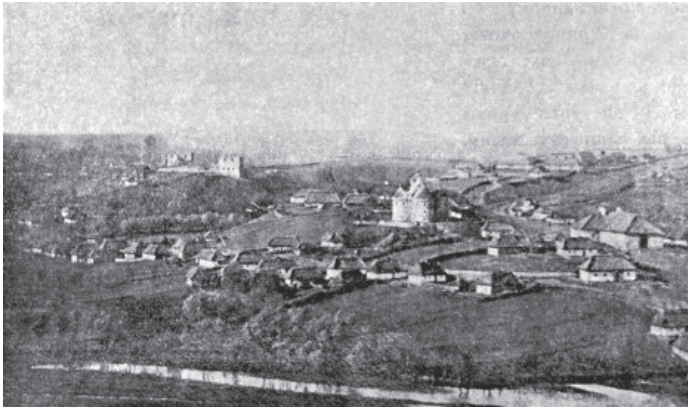

53. План Сутківського замку.

Недалеко від руїн Сутківського замку, на другій суміжній горі, що відділяється від замкової гори долиною й потоком, стоїть славнозвісна Сутків-

54. Сутківський замок із західного боку.

55. Загальний вид села Сутківець.

ська церква, що являє собою невеликий оборонний замок. План цієї церкви — рівнораменний хрест з заокругленням на чотирьох кінцях. На трьох кінцях хрестового плану стоять три муровані абсиди, що мають зовнішній вигляд

замкових башт з амбразурами й стрільницями, а на четвертому кінці хрестового плану стоїть дзвіниця, знизу мурована, а наверху дерев'яна з двома поверхами українського типу. Ввесь будинок має два поверхи: у долішньому поверсі міститься власне церква, а горішній поверх правив був для оборони.

56. Церква-замок у с. Сутківцях (1890 р.).

Внизу по середині будинку стоїть величезний стовп і на нього спираються чотири склепіння, по одному на кожному кінці хрестового плану. Кожне склепіння виглядає як ковпак з шістьма ребрами. Кожна абсида має по одному невеликому круглому вікну з ґратами, а в західному кінці замість вікна двері. Нижче вікон у кожній абсиді було по три амбразури; тепер їх замуровано.

Нагорі в кожній боковій абсиді — по 5 амбразур, а на самім вершку муру широкий виступний гзімс з арочками на кам'яних кронштейнах; у тих арочках були стрільниці, тепер замуровані.

Кожну бічну башту вкрито конусовим дахом. На середній частині двохспадний дах.

Року 1903 церкву ремонтувано, і місцеві діячі подбали дуже попсувати зовнішній вигляд церкви, так що вона втратила багато старовинних рис: гонтові стрімкі дахи замінено бляшаними низькими; на середній частині будинку двохспадний дах з невеликою барочною банею і з мурованим фаяцітом знищено і поставлено дерев'яну гранчасту баню з верхом московського типу. Дерев'яна дзвіниця теж утратила свої старовинні українські риси.

Церкву муровано з каміння вапняка на цементі з цегляного грузу й вапна; склепіння складено з широкої цегли, що має повздовжні жолобки, зроблені рукою робітника. Така сама кладка мурів і в Сутківському замку.

Коли збудовано Сутківську церкву — точно не відомо. Деякі дослідники старовинної архітектури гадають, що в XV ст. За це свідчать деякі її архітектурні форми, готицьке склепіння та ин. На довід цього вказують ще, що на дзвіниці Сутківської церкви є дзвін з написом:

„РОКЪ БОЖІИ 1803“

В церкві збереглася кам'яна надгробна плита Івана Васильовича Сутківського з таким написом:

**ЛѢТА РОЖ ХВА ДФЧГ МЦА АПР ДІ ДНА
ПРЕСТАВИСА ШЛЕХЕТНЫЙ НАНЬ ІВАНЪ СЪТЬКОВ...
..... ХРАМЪ ПОКРОВЫ ПРЕСВЯТОІ БІЖИ**

Пржездзєцький, автор книжки „Podole, Wołyń, Ukraina“, написав, що в Сутківській церкві під середнім стовпом стоїть домовина Олександра Балабана, зятя Ярмолинських, з написом на плиті: Tu leży Bałaban Jaromoliński i Sutkowiecki rap. Але такої плити в Сутківській церкві нема й певне не було, бо той Олександр Балабан помер 1637 р. 4 лютого в Стратині й тіло його поховано в Уневському монастирі в Галичині¹⁾.

Література про Ярмолинці й Сутківці:

- Marczyński, Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gub. Podolskiej, t. I, Wilno 1820, str. 302.
Przeddziecki, Podole, Wołyń, Ukraina, t. I, Wilno 1841, str. 24—40.
Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, t. II, Warsz. 1845, str. 959.
Орловскій М., Историко-статистическое описание м. Ярмолинецъ Прескуров. у.—Под. Епарх. Вѣдом. 1862 р. № 17.
Słownik geograficzny, t. III, Warsz. 1882, str. 450;—t. XI, W. 1891, str. 610.

¹⁾ Петрушевичъ, Сводная Галицко-русская летопись съ 1600 по 1700 годъ, Львовъ 1874, стр. 79—80.

Съцинскій Е., Древнѣйшія церкви въ Подоліи. I. Церковь-замокъ въ с. Сутковцахъ Летич. у. — Под. Епарх. Вѣд. 1889 р., № 2—3.

Подоліе — историческое описаніе, Спб. 1891, ст. 69, 65 (объясн. къ рисун.).

Труды Подольскаго Епархіального Историко-статистическаго Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901, ст. 527.

Гульдманъ, Памятники старины въ Подоліи, Кам.-Под. 1901 р., ст. 158—170 і 346—350. Древности Украины, Кіевъ 1905 р., ст. 45—50.

10. ЗАМОК У ПИЛЯВІ.

За 20 км. від м. Межибожа на північ лежить містечко Пилява, а коло того містечка за 5 км. розмістилося на протязі трьох км. село Пилявка. Пилява вславилася тим, що тут р. 1648 козаки під проводом Богдана Хмельницького погромили польське військо. В історичних звістках це поселення, де сталася ця битва, зветься то Пилявою то Пилявцями.

Поселення з назвою Пилявці існувало коло Межибожа здавна. В податкових списках ХVІ ст., що надрукував Яблоновський, Пилявці так значаться: р. 1530 було тут 2 плуги (одиниць оподаткування) і млин; р. 1542 2 плуги і млин спустошений; р. 1566 на одній частині власника Пилявського alias Підчасого 10 плугів, на другій частині Якова Пилявського 1 плуг і кілька млинів; р. 1578 — 6 плугів і р. 1583 стільки-ж (6) плугів¹⁾.

У першій половині ХVІІ ст. за 5 км. од Пилявешь були ґрунти села Голинчинець, що знищили його колись татари; належали вони Ядвизі з Бучача Бельзецькій, фундаторці домініканського кляштора в м. Мурафі (на Могилівщині). По кляшторній фундації цієї пані Голинчинської ґрунти перейшли до мурафських домініканів, р. 1640 король Владислав ІV, на прохання од представника руської провінції ордена домініканів Августина Потриковського, дає право мурафським домініканам закласти на Голинчинських ґрунтах місто Пиляву, заселити те місто ремісниками та иншими людьми і для кращої охорони тих країв збудувати замок; місту надавалося Магдебурзьке право; вїйт та весь уряд міста повинні відповідати перед пріором Мурафського конвенту; поселенці того міста звільняються від виплати податків на 8 літ, і т. ин.

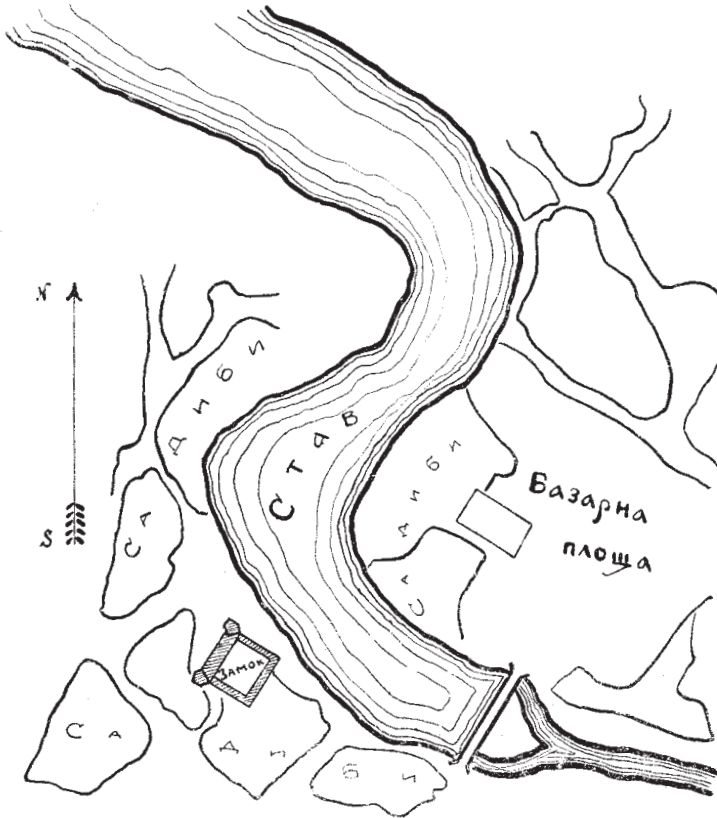
Домінікани і заклали містечко Пиляву, збудували тут костьол і замок. Село, що було недалеко від цього містечка, звалося по-давньому Пилявцями, або Пилявою; з останньою назвою (Пилявка) воно й тепер існує.

Новозаснованому містечку Пиляві та Пилявському замкові судилося зазначити в історії своє ім'я за часів польсько-козацької війни, що підняв був Богдан Хмельницький.

Року 1648 Б. Хмельницький у травні, погромивши польське військо коло Корсуна, в-осени здобув Пилявський замок і звідси провадив пересправи з поляками, чекаючи допомоги від кримського хана. Сюди-ж вирушили й поляки. 20-го вересня почалися перші бої між польськими й козацькими військами. Цього дня перемогли поляки. Другий день був щасливіший для козаків:

¹⁾ Źródła dziejowe, t. XIX, Warszawa 1889, cr. 167, 199 і 286.

вони захопили брід; у небезпечних місцях насипали вали. Увечері, в темряві в козацькому таборі почалася стрілянина з рушниць і гармат, почулися звуки бубнів і сурм. Поляки не знали, що воно визначає. Ранком вони ввіймали язика з козацького боку і той полонений сказав, що вночі до козаків прийшла до-

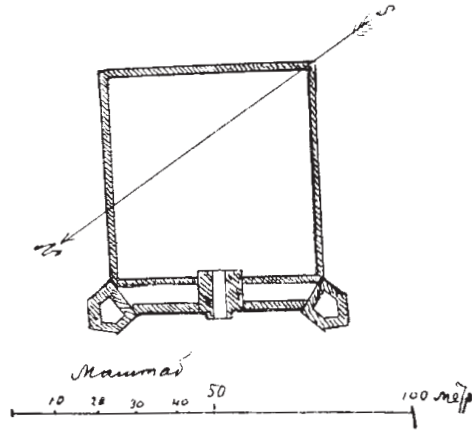
57. Плавні м. Пиляви.

помога — 40.000 татарів. Навсправжки прийшло тільки 4.000. 22-го вересня вранці Хмельницький попередягав кілька тисяч своїх козаків у татарський одяг та й пустив їх на поляків разом з татарами, що прийшли вночі; потім усі сили козацькі вдарили на поляків, і перемогли козаки. Увечері поляки вирішили відступати, але вночі пішла по польському таборі чутка, що польські начальники повтікали, і це так перелякало польське військо, що всі почали тікати хто куди. Коли настав ранок, то козаки побачили, що польський та-

бір порожній. Там козаки дістали багату здобич: щось коло 120.000 возів з кіньми й різними речами, 80 гармат, різна зброя, посуд, багатий одяг, великі запаси їжі й питва: поляки виряджалися тоді з усією розкішшю, з багатими запасами всього, так що можна було гадати, як каже один сучасник, що поляки їдуть на весілля.

Пилявські домінікани після того зовсім покинули Пиляву, і цей маєток перейшов в інші руки. У першій половині XVIII ст. Пилява належала кн. Любомирським, погім — Чернецьким. Вони жили в Пилявському замку. Але після пожежі на початку XIX ст. пани залишили той замок. Оповідають, що після пожежі власник Пиляви розібрав дві замкові башти та мура між ними, шукаючи тут якихсь скарбів. Відтоді замок доходить поволі до повної руїни.

Пилявський замок містився на правому південному боці річки Ікави або Ікви, що розливається тут наче довгим ставом і ділить поселення на дві частини. Тут, на „Тогобічній березі“, коло самого берега ставу стоять руїни двох башт і будинку між ними з брамою. Як можна помітити з тих решток замку та з малопомітних валів і ровів, замок був квадратний у плані. Довжина боку приблизно 50 метр. Вся площа замку займала більше-менше $\frac{1}{4}$ гк.

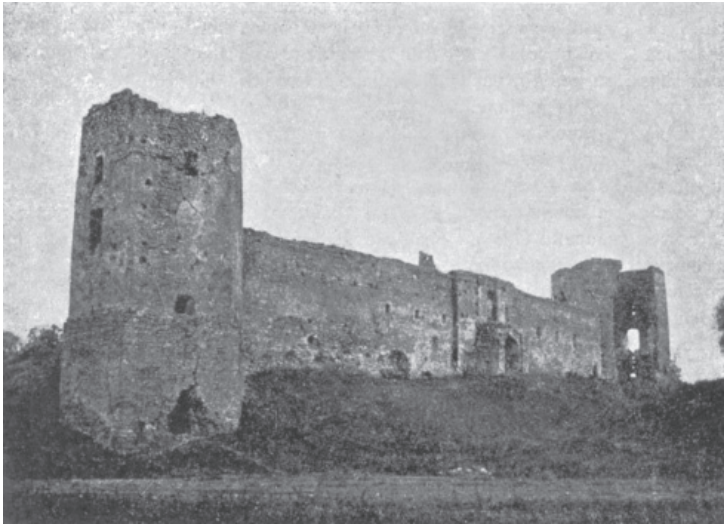

53. План Пилявського замку.

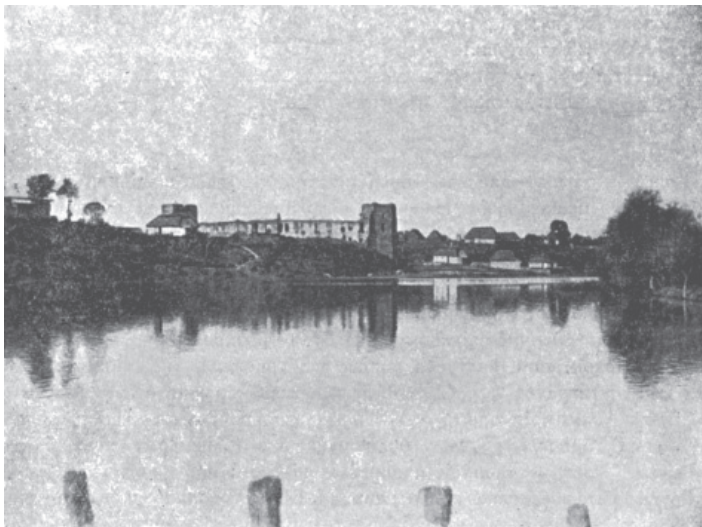
Який був замок — дає нам уявлення той західно-північний бік замку, що зберігся до наших часів. На рогах того боку ще є мурів двох п'ятигранних башт; між ними мурів двохповерхового будинку завдовжки 50 м. і завширшки 10 м. По середині довжини того будинку була в'їзна брама з ганком. Зовні стіни того будинку не мали вікон, а тільки амбразури на середині висоти (по 3 з кожного боку брами), а вверху і внизу стрільниці. П'ятигранна башта на північно-східному розі була трьохповерхова з четвертим підвальним поверхом, який виступає ширше від трьох горішніх поверхів. Кожен поверх мав п'ятигранне склепіння. Стінка кожної гранки башти має в середині 4 м. довжини, крім одної, що прилягала до рогу замку і має завдовжки 5,7 м. У двох горішніх поверхах були вікна, а в долішньому поверсі амбразури й дуже вузькі стрільниці (ширина зовні 8 см. при висоті в 20 см.).

Друга башта збереглася гірше; вона також була трьохповерхова й п'ятибічна.

На двох інших рогах замку були теж башти, а між ними мурів, але ні башт тих ні мурів тепер нема. На місцях їх тепер городи селянські та школи.

59. Західньо-північний бік Пилявського замку (1900 р.).

60. Пилявський замок із сходу, з греблі (1900 р.).

Література про Пиляву й Пилявський замок:

- Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, t. II, Warszawa 1845, стр. 1010.
 Симашкевич Влад., Историко-статистическое описание мѣстечка Пилявы прихода Св.-Георгіевской церкви Литинскаго уѣзда. Подольскія Епарх. Вѣдомости 1876 г., № 23 і 24.
 „Kłosy“ журн., Warsz. 1879 р. № 752.
 Подоліе — историческое описание, Спб. 1891, ст. 70—71 (объясн. къ рисун.).
 Słownik geograficzny.
 Труды Подольскаго Епарх. Историко-статистическаго Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901, т. 671—674.
 Гульдманъ В., Памятники старины въ Подоліи, Кам.-Под. 1901, ст. 164—166.

11. ЗАМОК У БАРУ.

Бар місто при річці Рові був у XVI—XVIII ст. значною фортецею на рівні з Кам'янцем та Вінницею, що поміж ними це місто лежить.

Про Бар та його замок є чимала література українська, російська і польська, найдокладніша праця — М. Грушевського. Про історію міста не будемо говорити багато; скажемо головним чином про Барський замок.

У XIV—XV ст. на місці Бара, але на другому (правому) боці річки Рова, було місто Рів і в ньому — замок¹⁾. Але в половині XV ст. (1452) татари захопили цей будинок, зруйнували його, полонили мешканців і навіть захопили тамошнього старосту Стогнева Рея з родиною.

У першій половині XVI королева Бона, дружина короля Жигимонта I, дочка міланського герцога Джовано Сфорца, заходилася запроваджувати на Україні польську культуру й шляхетське господарство. Одержавши в своє розпорядження Ровське староство, викупивши його в Станіслава Одровонжа, надумалася відновити замок, що був-би за захист для людности на татарському Кучманському шляху. У 1537 р. збудовано новий замок на лівому березі Рова, а коло нього засновано місто, яке королева Бона назвала Баром на честь свого княжого володіння Барі в Італії.

Замок будував завідувач усього міста Альберт Старжеховський. Він уважав, що місце давнього замку було недобре, бо воно хоч і високе, але нічим не закрите з боку татарського шляху; для нового замку він вибрав місце на протилежному березі р. Рова, відділеному від татарського шляху багнистою річкою й низиною. Цю заслону було збільшено греблею на річці, через це утворився великий став, що облягав місто з трьох боків і тягнувся завдовжки на кілька верстов.

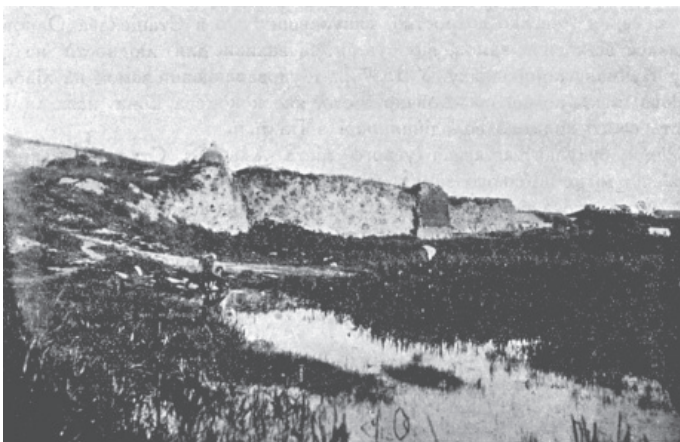
¹⁾ Давній замок був на правому боці річки Рова, проти теперішнього міста Бара, там, де тепер село Барські Чемериси. Це видно з королівської грамоти 1540 р., даної Невидовій на заснування Горішнього Бара (який потім став називатися Чемерисами) в тому місці, де було стародавнє місто Рів (Арх. Ю.-З. Россії, ч. VIII, т. 2, ст. 103). Була спроба польського історика Равіти-Гавронського вказати місце давнього Рова коло села Северинівки та м. Межирова, недалеко від Жмерицьки, на місці городища над річкою Ровом, але ці розшуки зайві, коли є ясна вказівка на місцевість давнього Рова, Rawita-Gawroński, W jakim miejscu leżał zameczek Rów, zrujnowany w czasie napadów w XV w.? „Przewodnik naukowy i literacki“ 1902 р. XII, ст. 1211—1222.

Незабаром новозаснований подільський Бар, завдяки різним королівським пільгам, зробився значним торговельним і культурним містом, а Бар-

61. Південно-східний ріг Барського замку.

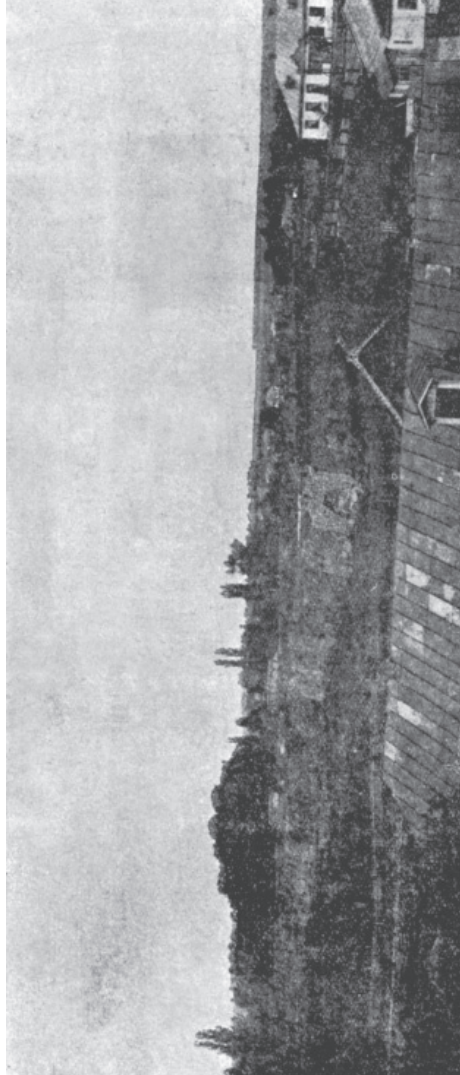
62. Рештки Барського замку з південно-західного боку (1901 р.).

ський замок — дужою фортецею, що боронила країну від татарських нападів. Згодом Бар, маючи таке значіння, часто терпів від воєнних подій, надто за

часів польсько-козацьких воєн у другій половині XVII ст. Тоді Бар часто переходив з рук до рук то козаків, то поляків, а нарешті турків. У другій половині XVIII ст. Барський замок уславився тим, що тут повстала конфедерація, знана в історії під назвою Барської (1768 р.).

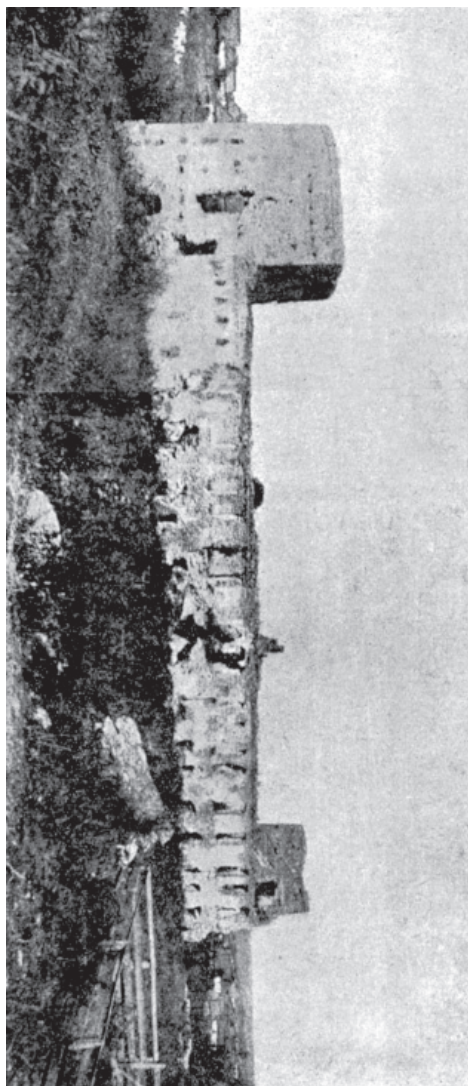
Барський замок спочатку був більше дерев'яний, ніж мурований, бо каміння в тутешніх місцях мало, а лісів було багато. Стіни й будинки цього замку було збудовано з дубових зрубів, як звичайно тоді та раніше будували замки в лісових місцевостях. Стіни замку склалися з подвійних барканів, між ними насипалася земля. Замок мав п'ять дерев'яних двохповерхових башт. У головній башті, що захищала переїзд через річку, була велика брама, над нею каплиця, а на самому верху — дзвін. На башті тій, над брамою була прибіта мідяна таблиця з написом про те, як дбає та піклується королева Бона за місто й замок. Як записано в ревізійному акті 1552 р., напис був такий:

„Bona Sforcia Aragonia, regina Poloniae, magna dux Lithuaniae, Barique princeps, Rossani, Russiae, Prussiae, Masoviae etc. domina, regionem hanc, crebro

63. Загальний вигляд Барського замку.

64. Решітки замку в м. Піванні з укріпленого боку (1500 р.)

incursu hostium vastam planeque desertam, introductis habitatoribus excoluit, arcem et oppidum condidit proque regionis consuetudine menibus ligneis munivit, nomen ex appellatione urbis suae Barenensis imponens, anno domini millesimo quingentesimo trigesimo septimo, per serenissimum Sigismundum primum, regem Poloniae, conjugem suum, pace et otio terris reddito“.

В іншій башті була друга менша брама, що чею в'їздили до міста. Перед в'їздом до замку був бастион, збудований з дубових брусів, з двома баштами.

Місто „Бар польський“ (бо були ще тут Бар руський і Чемериський) також було обведено барканами з двохповерховими баштами.

Навкруги замку та міста був викопаний глибокий рів, куди напускалася вода з ставу.

Замок і місто мали чимало зброї: за описом 1552 р. в замку було: гармат мідяних більших 4 і менших 3, а всього з містом було гармат мідяних 21 і залізних 2, гаківниць 66, півгаківниць 8 аркебузів 60, рушниць більших і менших 68; куль різних — і великих і малих — 11.357. Окрім того були запаси різного бойового при-

ладдя: панцерів добрих 44 і гірших 6, гелмів 62, тарч 49, мечів 11, ощепів 66, галябард 6, сулиць 6 і т. ин. ¹⁾

Року 1640 було в Барському замку: колюбрин 4, колюбрин баштових 2, польових 8 і мортир (моздерів) бронзових 3 ²⁾.

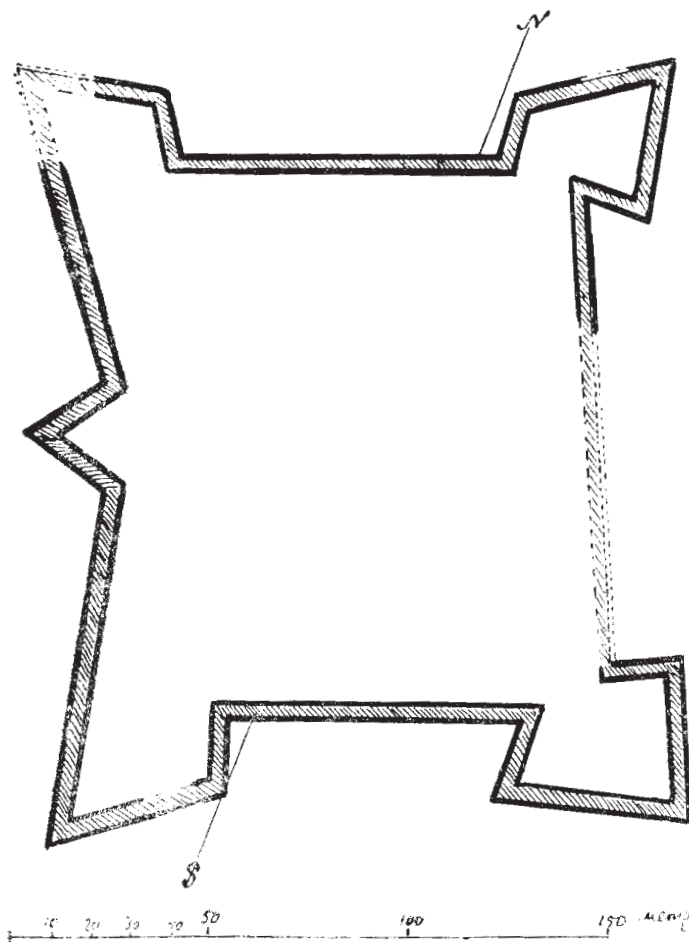
65. План міста Бара.

Як було вже зазначено, р. 1552 в Барському замку стіни й башти були дерев'яні, але потім, у XVII ст., в цьому замку були муровані стіни й башти.

¹⁾ Архивъ Ю.-З. Р., ч. VIII, 148—151; М. Грушевскій, Бар, стар., 85—86.

²⁾ Starożytna Polska, II, 1038.

як видно. напр., з опису замку мандрівника 1671 р. Вердума: на півночі міста, — каже він, — височиться замок, оточений грубим муром, з чотирма мурованими баштами; між ними брама веде до міста¹⁾.

66. План Барського замку.

Тепер у Бару мало що залишилося від замку. На краю міста, на низькому березі зарослого ставу, що колись був (тут на тому місці тепер сіножаті та

¹⁾ Liske, Cudzoziemcy w Polsce, Lwów 1876, ст. 142.

городи міські), видно руїни замку: рештки мурів, що оточували замок. Завишки мурі 6—7 м.; на висоті 5—6 м. іде широкий гзімс, а над гзімсом стрільниці. Башт до наших часів не залишилося.

План замку мав загальний вигляд близький до квадрату, але на рогах того квадрату були бастіони, чи башти, які далеко виступали за лінії прямокутника і висовувалися по діагоналях. Бік замку, що виходив до ставу, мав не просту лінію, а зламану, вигнуту до середини замку; по середині довжини цього боку замку був трьохкутний виступ. Отож форма плану замку наближується до п'ятикутної зірки.

Форму замкового плану можна бачити з уміщеного тут плану.

Довжина боків замку (від рога до рога) така: з боку колишнього ставу 190 м.; протилежний бік — 180 м., а інші боки — 160 і 170 м. Середня довжина й ширина така: 128 на 138 м.

Вся площа замку, за точним обрахунком, має 2,2 гект. Значить Барський замок площею був найбільший од усіх подільських замків окрім Кам'янецького.

Тепер площу колишнього замку засаджено деревами й тут міститься міський бульвар. Став, що утворювався колись з річки Рова і прикривав замок та місто від татарського шляху, спущено, по низині прокопано канали, і тут тепер міщани наймають собі в місгоспа сіножаті та городи.

Література про Бар і Барський замок:

Marczyński, Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. t. II. Wilno 1822, str. 244—246.

Waliński i Lipiński, Starożytna Polska. t. II, Warsz., str. 1033—1040.

Историческое описание заштатнаго города Бара Подольской губ. Могилевскаго у. — Под. Епарх. Вѣдомости 1863 г., № 18.

Н. Яворовскій, Историко-статистическое описание г. Бара. — Подольск. Епарх. Вѣдом. 1875 г., №№ 12, 16—18.

Dr. Antoni I. (Polla), Zameczki Podolskie na kresach Multańskich, t. III (2-e wyd.), Warsz. — Kraków 1880.

Słownik geograficzny, t. I, Warszawa 1880.

М. Грушевскій, Барское староство, историческіе очерки, Київ 1894, і документи до цієї розвідки. — Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. VIII, т. I і II, Київ 1893 і 1894 pp.

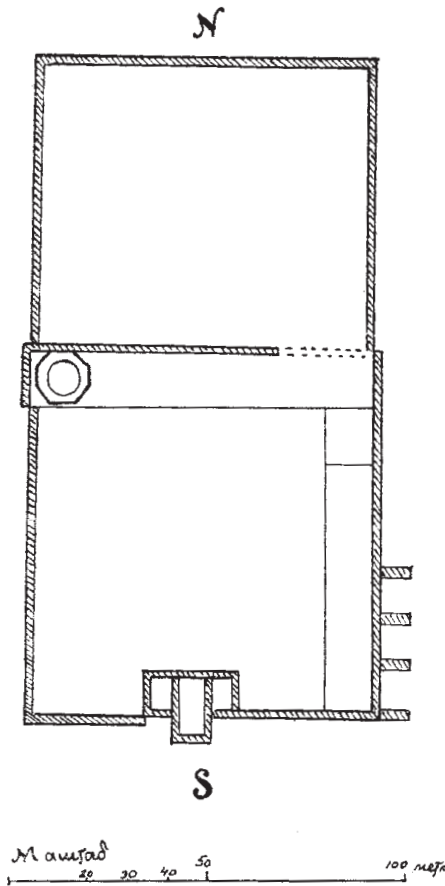
Michał Rolle, Z przeszłości. Okrąg Rowski — Starostwo Barskie (do r. 1774), Lwów 1896. Труды Подольск. Епарх. Историко-статистическаго Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901 р., 730—753.

Сѣвцяскій Е., Храмы г. Бара — историческіе очерки. Под. Епарх. Вѣдом. 1902 р., №№ 47—51.

12. ЗАМОК В ОЗАРИНЦЯХ.

Озаринці — містечко; лежить воно при річці Немії в горяній місцевості, за 10 км. од Могилева на північ. Поселення стародавнє: 1431 р. це поселення дав був Ягайло Светославу з Задов'я з записом на тому маєтку 50 марок. Певне незабаром цей маєток було викуплено, бо в 1452 р. король Казимір,

записуючи Ольчедаївську волость Теодорові Бучацькому, каштелянові Кам'янецькому, старості Подільському, між іншими поселеннями тієї волости

67. План замку в Озаринцях.

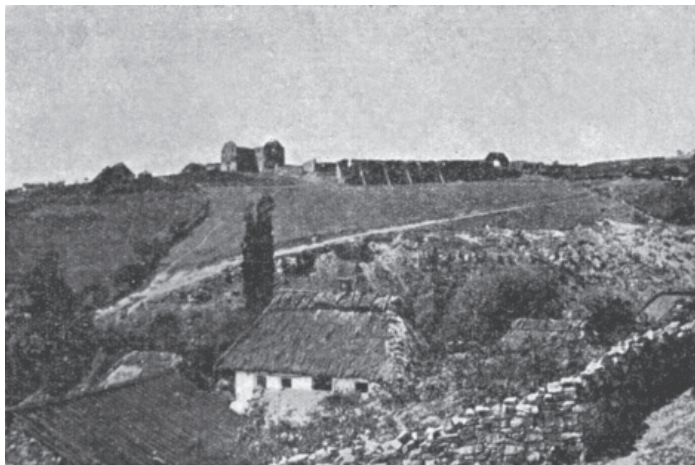
замок займав площу більше-менше 0,3 гект. Чоло того квадрату лежало на південь. Тут по середині цього боку, де був в'їзд до замку, ще стоять мури двохповерхового будинку. В північно-західньому куті замку можна бачити фундаменти башти, що в середині була кругла, а зовні восьмигранна. Певне башти були й в інших кутах замку, але слідів їх тепер не видно, крім північно-східнього, де в землі є якесь склепіння. Вся

поймав Озаринці. Від Бучацьких Озаринці переходять до Язловецьких, як видно з привилею короля Жигимонта Августа 1553 р., що стверджує те надання для Юрія Язловецького. Маєток цей належав Язловецьким до 1616 р., коли цей рід згас; потім переходить до Чурилів; цей рід згасає наприкінці XVII ст. Спадкоємцями їх були Дзедушицькі, потім Держки, далі Косаковські. Коли приєднувано Поділля до Росії, власниця Озаринець Катерина з Потоцьких Косаковська не хотіла прибути на Поділля й присягнути цариці Катерині; через те маєтки її поконфісковано й надано Станіславу Комарові. Потім у XIX ст. Озаринці перейшли до інших рук.

В Озаринцях, у західній частині поселення, стоять руїни замку. Хто з власників озаринецьких збудував той замок — невідомо. Замки в цій частині Поділля були в багатьох поселеннях, як Ольчедаїв, Жванта ін., але тих замків, ні їх руїн-мурів не зосталося до наших часів. Тільки в Озаринцях ще стирчать на горі руїни замку.

План Озаринецького замку був приблизно квадратний; бік квадрату мав 55 метр.; значить

ця площа замку була забезпечена мурами, що в деяких місцях ще збереглися. З боків східного й північного вдовж лінії мурів були муровані будинки, від яких де-не-де zostалися мури; під східним будинком були льохи. Східній зовнішній мур підпирають контрфорси. В західному мурі залишилися ще амбразури.

68. Рутні Оваринецького замку з південно-східного боку.

На півночі від вищезазначеної замкової площі був ще другий двір, теж квадратний по плану, обнесений мурованою стіною, але нижчою й вузкою. Завдовжки й завширшки цей двір такий самий, як і перший двір.

Література про Оваринці:

Труды Подольскаго Епарх. Историко-статистическаго Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901 р., ст. 250.

Гульдманъ, Памятники старины въ Подоліи, Кам.-Под. 1901, ст. 250.

Górski Pobóg Władysław, Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej. Opis geograficzno-historyczny wszystkich miast, miasteczek, wsi, przysiołków, futorów, słowem zaludnionych miejscowości w tym powiecie, z dodatkiem odpowiednich dokumentów, Kraków 1902, ст. 236—239.

СПРОСТУВАННЯ ПОМІТНІШИХ ДРУКАРСЬКИХ ПОМИЛОК

<i>Стор.</i>	<i>Рядок</i>	<i>Надруковано:</i>	<i>Повинно бути:</i>
9	14 зверху	Кахач	Каґаґ
10	28 "	летберзька	лембергська
12	16 "	відправляти	підправляти
13	18 "	So Iacobus	Jo. Iacobus
13	4 знизу	Јс Якова	Јо. Якова
14	16 зверху	1545 р.	1544 р.
14	11 знизу	XVII ст.	XVIII ст.
16	16 "	Т О В І	Т І В І
18	9 зверху	1545 р.	1544 р.
19	9 "	з круглою	за круглою
21	6 "	VERIS	VERVS
21	2 знизу	земельний	земляний
33	20 зверху	того 1675 року	того 1672 року
33	2 знизу	у XVIII в.	у XVI—XXIII вв.
37	6 "	в XVI—XIII	в XVI—XVIII вв.
64	9 "	1694 р.	1494 р.
65	6 зверху	р. 1647	р. 1674
73	10 "	Відновлений у XVII в.	Відновлений у XVIII в.

ДЕ ЩО Є:

	Стор.
Загальний огляд	1— 5
1. Кам'янецька фортеця	6—30
2. Межибізький замок	30—41
3. Замок в Сатанові	42—52
4. Зіньківський замок	53—57
5. Жванецький замок	57—63
6. Чернокозинський замок	63—67
7. Замок у Рихті	68—70
8. Замок у Панівцях	71—78
9. Замки в Ярмолинцях і Сутківцях	78—85
10. Замок у Пиляві	85—89
11. Замок у Бару	89—95
12. Замок в Озаринцях	95—97
